

XVI. Yüzyılda Osmanlı ve Roma-Germen Topraklarında İki Veba Risalesi: Bir Mukayese Denemesi*

Elif Gültekin*
Emrah İstek**

Özet: İnsanlığın yaşadığı en büyük felaketlerden biri olan veba salgınları, hangi dönemde ortaya çıkarsa çıksın toplumlarda ciddi korkulara sebep olmuştur. Salgını durdurmak için dönemin hekimleri tarafından birçok koruma önlemlerine ve tedavi yöntemlerine başvurulmuştur. Kara Veba'nın Avrupa'da etkili olduğu yıllardan itibaren ise müstakil veba risaleleri yazılmaya başlanmıştır. Yüzlerce yıl boyunca aralıklarla tekrar eden veba salgınları karşısında XVI. yüzyılın iki büyük sınırdaş imparatorluğu olan Osmanlı ve Roma Germen imparatorluklarındaki hekimler de gerek kişisel inisiyatifleriyle gerekse kendilerine verilen görevler doğrultusunda risaleler kaleme almışlardır. İki farklı coğrafyada yazılan bu eserler, veba hastalığının etkisini azaltma, vebadan korunma, hasta olanların tedavisine katkı sağlama gibi amaçlar taşımaktadır. Bu çalışmada, Osmanlı tabibi Kaysûnizâde Nidâî (1514-1567'den sonra) ve Roma-Germen tabibi Johann Bosch'un (1514-1585) birbirine yakın dönemlerde yazdıkları veba risaleleri incelenerek mezkûr hastalık karşısında iki sınırdaş coğrafyada alınan tedbirler, tavsiyeler ve tedavi yöntemleri mukayese edilmiştir. Çalışmanın sonuçlarına göre gerek Kaysûnizâde gerekse Bosch vebanın sebepleri konusunda benzer yaklaşımlar sergilemiş, vebanın ortaya çıkmasını miyazmaya bağlamışlar, günah ve ilahi tecelliyi de manevi sebepler olarak zikretmişlerdir. Her iki hekim de bazı doğa olaylarını veba salgınlarının işareti olarak görmüşlerdir. Hastalık dönemlerindeki yeme içme hususunda hekimler benzer şekilde ekşi yemekleri tavsiye etmişlerdir. Hastalığa yatkınlık konusunda Kaysûnizâde kuramsal bir yaklaşım sunarken, Bosch bir temellendirme sunmadan vebanın daha sık görüldüğü bölgeleri sıralamıştır. Salgın dönemlerindeki tecrit hususunda ise Bosch daha ayrıntılı tedbirlerden bahsetmiştir. *Esbâb-ı sitte-i zarûre* hususunda her iki hekim de benzer görüşlere sahiptirler. Risalelerde dikkat çeken bir diğer benzerlik, veba tedavisinde değerli taşlar, değerli madenler, kil-i Ermeni ve tin-i mahtum kullanılması ve içerikleri farklı olmakla beraber çok sayıda eczanın karıştırılmasıyla elde edilen terkiplerin tavsiye edilmesidir. Sonuç olarak, Osmanlı ve Roma-Germen imparatorluklarında aynı dönemde yazılmış iki risale mukayese edildiğinde büyük benzerliklere sahip oldukları ortaya çıkmıştır. Ancak hastalığın kuramsal çerçevesinin ortaya konmasında Kaysûnizâde daha ayrıntılı bilgi sağlamıştır. Her iki risalenin konu başlıklarında farklı oranlarda ayrıntıya girilmiş olması ise yazdıkları coğrafyadaki dini yaşam, iklimsel farklılıklar ve tıbbi geleneklerden kaynaklı farklı ihtiyaçlara işaret etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kaysûnizâde Nidâî, *Rebûs-Selâme*, Johann Bosch, Veba Risaleleri, Veba Salgınları

Abstract: Plague outbreaks, among the greatest catastrophes in human history, have caused profound fear in societies regardless of the period in which they occurred. In efforts to halt the spread of the disease, physicians of the time employed numerous preventive measures and therapeutic methods. From the years when the Black Death ravaged Europe onwards, independent treatises on plague began to be written. In the face of plague epidemics, which recurred intermittently for centuries, physicians of the two great neighboring empires of the sixteenth century—the Ottoman Empire and the Holy Roman Empire—authored treatises either on their own initiative or in accordance with tasks assigned to them. These works, produced in two different geographical contexts, sought to mitigate the impact of the plague, provide means of protection against it, and contribute to the treatment of the afflicted. This study examines plague treatises written in roughly the same period by the Ottoman physician Qaysunizade Nidai (after 1514–after 1567) and the Holy Roman physician Johann Bosch (1514–1585), comparing the measures, recommendations, and treatment methods adopted in these two neighboring regions in response to the disease. According to the findings, both Qaysunizade and Bosch exhibited similar views regarding the causes of plague, attributing its emergence to miasma, while also citing sin and divine manifestation as spiritual causes. Both physicians regarded certain natural phenomena as signs of impending plague outbreaks. Concerning diet during periods of illness, they similarly recommended sour foods. On the matter of susceptibility to the disease, Qaysunizade offered a theoretical framework, whereas Bosch listed the constitutions more frequently affected without providing a rationale. With regard to quarantine measures during epidemics, Bosch discussed more detailed precautions. On the subject of the *asbâb-ı sitte-i zarûre* (six essential causes), both physicians expressed similar views. Another notable similarity in the treatises is the recommendation to use precious stones, valuable metals, *kil-i Ermeni* (Armenian clay), and *tin-i mahtum* (sealed clay), as well as compounded preparations obtained by mixing numerous medicinal substances, albeit with differences in composition. In conclusion, a comparison of these two treatises, written in the Ottoman and Holy Roman Empires in the same period, reveals substantial similarities. However, in formulating the theoretical framework of the disease, Qaysunizade provided more detailed information. The varying degrees of elaboration on certain topics in the two works point to differing needs shaped by the religious life, climatic conditions, and medical traditions of the regions in which they were composed.

Keywords: Kaysûnizâde Nidâî, *Rebûs-Selâme*, Johann Bosch, Plague Treatises, Plague Epidemics.

* Doç. Dr. İstanbul Medeniyet Üniversitesi Tıp Fakültesi Tıp Tarihi ve Etik Ana Bilim Dah. İletişim: elifgultekin@yahoo.com

** Doç. Dr. Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dah. İletişim: emrah.istik@siirt.edu.tr

1. Giriş

Yersinia pestis bakterisinin sebep olduğu bir hastalık olan veba¹, büyük salgınlarda müsebbibi olarak tarih boyunca kitleler halinde ölümlere yol açmış, zaman zaman devletlerin ekonomik ve siyasi açıdan güç kaybetmesi noktasında da tarihin akışında önemli bir rol oynamıştır. Veba hastalığı esasen üç farklı klinik formda ortaya çıkmaktadır. Bubonik veba, en yaygın tür olup lenf bezlerinde şişliklerle (bubonlarla) karakterizedir ve genellikle pire ısırmasıyla bulaşır. Septisemik veba, bakterinin kana karışması sonucu gelişen ağır bir tablodur ve genellikle bubonik vebanın ilerlemesiyle ortaya çıkar. Pnömonik veba ise bulaşıcılığı en yüksek olan türdür. Akciğerleri etkileyen bu form, kişiden kişiye solunum yoluyla yayılabilir. Ortaçağ ve sonrasında büyük veba salgınlarda genellikle bu üç formun birlikte ya da birbirini takip eder şekilde görüldüğü düşünülmektedir. Veba türleri hakkında bilgi sahibi olmak hem toplumların aldığı önlemlerin doğasını hem de salgının yayılma biçimlerini anlamak açısından önemlidir.²

Özellikle XIV. yüzyıldan itibaren Avrupa toprakları da dâhil olmak üzere geniş bir coğrafyada etkili olan büyük veba pandemisi, tarihte görülen en ölümcül salgınlardan biri olarak kayıtlara geçmiş ve “Kara Ölüm” olarak anılmıştır.³ İlk kez 1347 yılından itibaren kıtalar arasında etkili olmaya başlayan “Kara Ölüm”⁴ salgını 1360’ların başında Akdeniz bölgesinde tekrar ortaya çıkmıştır. Osmanlı merkezli bakıldığında veba üç evre halinde görülmüştür. Birinci evre 1453 yılından 1517 yılına kadar; ikinci evre 1517-1570 arasında, üçüncü evre ise 1570 yılında yeniden ortaya çıkarak 1600 yılına kadar etkili olmuştur.⁵ Bu dönemlerde veba Osmanlı Devleti’nde salgınlara yol

- 1 KA Glatter ve P. Finkelman, “History of the Plague: An Ancient Pandemic for the Age of COVID-19”, *Am J Med* 134/2 (2021): 176-181.
- 2 B. P. Zietz ve H. Dunkelberg, “The history of the plague and the research on the causative agent Yersinia pestis”, *International Journal of Hygiene and Environmental Health* 207/2 (2004): 165-178.
- 3 Kay Peter Jankrift, “Schwarzer Tod und Großes Sterben: Seuchen im spätmittelalterlichen Köln”, *Geschichte in Köln* 51/1 (2004): 9-22; Hannah Barker, “Laying the Corpses to Rest: Grain, Embargoes, and Yersinia pestis in the Black Sea, 1346-48”, *Speculum* 96/1 (2021): 97-126; Ole J. Benedictow, *The Black Death, 1346-1353: The Complete History* (Woodbridge: Boydell, 2004); Nükheth Varlık, *Akdeniz Dünyasında ve Osmanlılarda Veba 1347-1600* (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2017), 228-234.
- 4 Neithard Bulst, “Der Schwarze Tod demographische, wirtschafts- und kulturgeschichtliche Aspekte te der Pestkatastrophe von 1347-1352. Bilanz der neueren Forschung”, *Saeculum: Jahrbuch Universalgeschichte* 30/1 (1979): 45-67.
- 5 Kara Ölüm’ün evrelere ayrılması hakkında bkz. Varlık, *Akdeniz Dünyasında ve Osmanlılarda Veba 1347-1600*, 171-254.

açarken Avrupa toplumlarında ise adeta hayatın bir parçası haline gelmiştir.⁶ Veba salgınları XIX. yüzyılın sonunda veba etkeni bulunup XX. yüzyılda başarıyla tedavi edilmesi mümkün oluncaya değin varlığını sürdürmüştür.

XVI. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu, genişleyen sınırları, artan şehirleşme oranı ve yoğun ticaret yolları ile veba gibi bulaşıcı hastalıklara karşı oldukça kırılgan bir yapı sergilemekteydi.⁷ Roma-Germen İmparatorluğu ise mezhep çatışmalarının damga vurduğu bir döneme girmiş, Protestanlık karşıtı girişimler, askerî hareketlilik ve şehirler arası yoğun temas, salgın hastalıkların yayılımını kolaylaştıran koşulları yaratmıştır. Her iki imparatorlukta da merkezi otoritenin hastalıkla mücadele yöntemleri hem tıbbi hem de idari uygulamalar açısından karşılaştırmalı inceleme için zengin bir zemin sunmaktadır.

Avrupa'da sık sık görülen veba salgınları Osmanlı İmparatorluğu'nda özellikle 1550 yılından sonra arşiv kayıtlarında daha görünür olmuştur. Mühimme defterlerinde yer alan bilgilere göre; 1560'lı yılların başında veba salgını, Osmanlı ile aktif ticari faaliyet içinde bulunan Girit Adası'nın bir liman şehri konumundaki Salina'da⁸ iki bin kişinin hayatına mâl olmuştur.⁹ 1564 yılında Halep'te,¹⁰ 1565 yılında Karaman eyaletinde,¹¹ 1568 yılında Selânik'te büyük veba salgınları yaşanmıştır.¹² Yine 1568 yılında Bana kazasına tâbi Bobosna ve Kelice karyelerinde görülen veba nedeniyle reayanın büyük bir kısmı vefat etmiştir.¹³ 1560-70 yılları arasında Akdeniz'den Halep'e, Anadolu'dan Rumeli'ye kadar geniş bir coğrafyada etkili olan veba salgını¹⁴ arşiv kay-

6 Habsburg Hanedanlık merkezi olan Viyana'da ve çevresinde etkili olan salgının bölge halkı üzerindeki etkisi için bkz. Emrah İstek, "Avrupa'da Veba Salgını ve Salgında Din Faktörü (Viyana Örneği)", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 36/62 (2017): 173-204.

7 Halil İnalçık, *The Ottoman Empire: The Classical Age 1300-1600* (London: Phoenix Press, 2000), 71-75.

8 Osmanlı hâkimiyetinde bulunan Mora bölgesi ve Girit arasında aktif bir ticari faaliyet olduğu Evliya Çelebi'nin eserinde rastlanmaktadır. Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, haz. Seyit Ali Kahraman vd., (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011), VIII, 240.

9 Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Dîvân-ı Hümayûn Sicillatı Mühimme Defterleri (A. DVNS.MHM.d), 4/2009. (h. 29.06.968).

10 BOA, A. DVNS.MHM.d, 6/114 (h. 04.02.972).

11 BOA, A. DVNS.MHM.d, 5/369 (h. 22.03.973).

12 BOA, A. DVNS.MHM.d, 12/1626 (h. 03.01.976); BOA, A. DVNS.MHM.d, 12/1828 (h. 07.02.976).

13 BOA, A. DVNS.MHM.d, 7/2186 (h. 08.04.976).

14 Varlık, *Akdeniz Dünyasında ve Osmanlılarda Veba 1347-1600*, 228-234.

naklarında “Tâ’un-ı Ekber” yani büyük veba olarak anılmıştır.¹⁵ Bu durum, salgının boyutlarına ve etkisinin büyüklüğüne işaret etmektedir. Bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu’nda müstakil veba risalelerinin kaleme alınmaya başlanmış olması¹⁶ söz konusu salgınlara çare arayışlarının bir göstergesidir.¹⁷

Osmanlı İmparatorluğu’nda XVI. yüzyılda yaşanan büyük veba salgınları Roma-Germen İmparatorluğu’nu da etkilemiş görünmektedir. Veba özellikle 1547-1548 yıllarında Ingolstadt yakınlarında bulunan Augsburg ve çevresinde yayılmış, önceki salgınlardan çok daha fazla can kaybına yol açmıştır.¹⁸ Bu duruma, Roma-Germen İmparatoru V. Karl’ın Augsburg’da topladığı imparatorluk meclisine gösterilen yoğun katılımın sebep olduğu değerlendirilmektedir.¹⁹ Öte yandan meclisin toplanmasında etkili olan Protestanlarla yaşanan savaşlar salgının yayılması için uygun ortam oluşturmuştur. Alman dilinde ilk müstakil veba risaleleri 15. asırdan itibaren mevcut olmakla beraber, bu dönemdeki büyük salgınlar sırasında Roma-Germen İmparatorluğu’nda yeni müstakil veba risaleleri yazıldığı dikkat çekmektedir.²⁰

15 BOA, A. DVNS.MHM.d, 6/114 (h. 04.02.972).

16 Osmanlı coğrafyasında veba hakkında 15. yüzyılda çeşitli eserlerde veba/tâundan bahsedilmiştir. Ancak müstakil olarak yazılan veba risaleleri 16. yüzyıldan itibaren ortaya çıkmaya başlamıştır. Bkz. Mustakim Arıcı, “İslâm Coğrafyasında Salgınlar Tarihinin Sessiz Kaynakları: Taun/Veba Risaleleri Literatürü”, *Nazarîyat* 7/1 (2021): 118-119.

17 Emrah İstek, “Osmanlı Hekimlerinin Türkçe Tıp Eserlerinde Veba Hastalığı ve Tedavisi”, *Tarih Okulu Dergisi (TOD)* 11 (2018): 130-131.

18 Habsburg hanedanlığının merkezi olan Viyana ve çevresinde de salgınlar yaşandığı gibi insanlar salgının dehşetinden Prag ve Bohemya bölgelerine kaçmışlardır. Dolayısıyla bu şehirlere de salgının yayılması kaçınılmazdır. İstek, “Avrupa’da Veba Salgını ve Salgında Din Faktörü (Viyana Örneği)”, 180.

19 Mariusz Horanin, *Die Pest in Augsburg um 1500. Die soziale Konstruktion einer Krankheit* (Göttingen: Georg-August-Universität Göttingen, Doktora Tezi, 2019), 166.

20 Bu konuda Horanin’in doktora tezinde hastalıklara karşı hazırlanan ilaç terkipleri önemli bir gelir kalemi oluşturmaktaydı. Öyle anlaşıyor ki bir yerde vebanın çıktığı hakkındaki bir duyum dahi bu ilaç ve hastalıkla ilgili tavsiyeler içerek risalelere ilgiyi artırabilmekteydi. Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. Horanin, *Die Pest in Augsburg um 1500*, 70-73. İlgili eserler için bkz. Heinrich Auerbach, *Regiment, inhaltend, wie sich wider die pestilentz zu bewaren* (Leibzig: 1517); Caspar Kegler, *Eyn Nutzlichs vnd trostlichs Regiment wider dy Pestilentz* (Leibzig: 1529). Sebald Nebel, *Ein kurz gemein underricht wie man sich zur Zeit der Pestilentz halten soll* (1530); Andreas Osiander, *Wie und wohin, ein Christ die grausame[n] plag der pestilentz fliehen sol* (Nürnberg: Petreius 1543); Dionysius Sibenbuerger, *Ein nützlichs und tröstlichs Regiment wegen der gyfftigen Fieber der Pestilentz* (Nürnberg: Gutknecht, 1544); Jodocus Willich, *Wie man denen helfen sol, welche mit der pestilenteische gift begriffen seind* (Franckfort an der Oder: Eichorn, 1550); Heinrich Steinhöwel, *Büchlein der Ordnung der Pestilentz* (Ulm: Johann Zainer der Ältere, 1473); Ulrich Ellenbog, *Ain wunderbaere instruction vnd vnderwysung wider die pestilentz* (München, Memmingen: Albrecht Kunne, 1494); Philipp Kulmacher, *Regimen wider die Pestilentz* (Leipzig: Martin Landsberg, ca. 1495).

2. Amaç ve Yöntem

Yaklaşık olarak aynı zamanlarda veba salgınlarıyla karşı karşıya kaldığı görülen Roma-Germen ve Osmanlı imparatorluklarında, bu salgınlarla mücadelenin bir parçası olarak benzer bir tavır gösterilerek toplumun bilinçlendirilmesi maksadıyla müstakil veba risaleleri kaleme alınmıştır.²¹ Her iki devletin vebaya bakışının ve mücadele yöntemlerinin diğer hususiyetleri de bu risaleler aracılığıyla öğrenilebilmektedir.

Bu bağlamda çalışmamız birbirine yakın dönemlerde yazılmış olan, Osmanlı tabibi Kaysûnîzâde Nidâî'nin *Rebû's-Selâme* isimli veba risalesi ile Roma-Germen hekimi Johann Bosch'un Latince olarak kaleme aldığı ve Samuel Weyssenhorn'un *Rat-schlag, wie man sich zu disen gefährlichen Zeiten, vor der Pestilentz hütten und wie dieselbig so sie eingerissen, wider zu vertreiben, und zu curieren sey* adıyla Almanca'ya tercüme ettiği veba risalesini mukayese etmekte ve her iki toplumun vebaya karşı tutumunu bu risalelerin sağladığı bilgiler ışığında değerlendirmektedir. Çalışmamızda öncelikle ilgili risalelerin içerikleri karşılaştırmalı olarak incelenmiş, ardından içeriklerin eleştirel değerlendirmesi gerçekleştirilmiştir.

Karşılaştırmalı tarih araştırmaları yöntemi bir kültürün uygulamalarını kendi içinde değerlendirmek yerine farklı kültürlerdeki uygulamalarla mukayese etmek, dönemin bilimsel gelişmişlik düzeyi içinde o kültürün konumunun tespiti, dönemin bilimsel bilgi düzeyine katkısı gibi hususların değerlendirilmesine olanak sağlamaktadır. Ayrıca farklı kültürlerde benzer uygulamalara getirilen açıklama düzeyinin farklılığı nedeniyle, bir kültüre ait metinde yeterince açıklanmamış veya temellendirilmemiş uygulamaların daha doğru analiz edilebilmesi için gerekli ek bilgilere diğer kültürlerdeki metinlerden ulaşılması mümkündür.²²

Ancak bu yöntemin uygulanmasında birtakım zorluklarla karşılaşmıştır. Öncelikle, karşılaştırılan risaleler farklı dillerde (Osmanlı Türkçesi, Latince ve Almanca) yazılmış olduğundan, anlam kaybına yol açmadan metinlerin analiz edilmesi

21 Nebel, *Ein kurz gemein underricht wie man sich zur Zeit der Pestilenz halten soll*; Osiander, *Wie und wohin, ein Christ die grausame[n] plag der pestilentz fliehen soll*. Bunların yanı sıra bu çalışmanın konusu olan Bosch'un ve Nidâî'nin veba risalelerindeki korunma yöntemleri de toplumları bilinçlendirmeye yönelik olarak yazılmıştır.

22 Ayrıntılı uygulama örneği için bkz: Elif Gültekin, *19. Yüzyılda Osmanlılarda Kolera Tedavileri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Doktora Tezi, 2016).

için orijinal metinlere ulaşılması ve çok dilli çeviri yetkinliği gerekmiştir. Ayrıca, her iki toplumun dini, siyasi ve bilimsel anlayışlarındaki kültürel farklılıklar; benzer kavramların farklı anlam katmanları taşımasına neden olmuştur. Bu nedenle yalnızca metinlerin dilsel çözümlemesiyle yetinilmeyip, her metin ilgili dönemin sosyal ve entelektüel bağlamı içinde değerlendirilmiştir. Özellikle terimlerin tıbbi, dini ve hukuki bağlamlarda nasıl işlev gördüğü dikkate alınarak yorum yapılmıştır. Karşılaştırmalı okuma sırasında hem dönem kaynaklarından hem de ikincil literatürden yararlanılmış, metinler arası açıklık sağlamak için bağlamsal açıklamalar notlarla desteklenmiştir.

Bu iki risalenin karşılaştırılmasına yönelmemizin temel nedeni, farklı kültürel ve siyasal bağlamlarda benzer bir sorunla (veba salgınıyla) yüzleşen iki imparatorluğun tıbbi ve toplumsal tepki biçimlerini anlamaktır. Aynı dönemde kaleme alınmış, benzer mesleki uzmanlığa sahip kişiler tarafından yazılmış olmaları bu karşılaştırmayı hem tarihsel hem yöntemsel olarak anlamlı kılmaktadır. Ayrıca risalelerin her ikisi de salgın hastalık karşısında “halkı bilgilendirme ve yönlendirme” amacı taşımakta olup, dönemin tıp düşüncesinin ve yönetim anlayışının yazılı ifadesi niteliğindedir. Bu yönleriyle risaleler, yalnızca tıbbi metinler değil; aynı zamanda toplumsal düzenin korunması açısından otoritenin bilgi üretim stratejilerini de yansıtan araçlardır. Karşılaştırma yoluyla, sadece farklılıklar değil, benzerliklerin neden ve nasıl ortaya çıktığı da analiz edilebilmekte; böylece her iki toplumun bilgi üretme, uygulama ve meşrulaştırma biçimleri hakkında daha derinlikli bir tarihsel kavrayış sağlanmaktadır.

Bu bağlamda risalelerin seçilmesinde, işlenen konu, zaman, ihtiyaç, yazarın mesleği vs. gibi birçok konuda birbirlerine olan benzerlikler etkili olmuştur. Bu hususları özetlemek gerekirse iki risale de yoğun veba salgınlarının yaşandığı dönemde kaleme alınmıştır. Aynı zamanda risalelerin ikisi de XVI. yüzyılın üçüncü çeyreğinde yazılmıştır. Bir diğer husus risalelerin talep üzerine yazılmış olmalarıdır. Son olarak risaleler, tıp mesleğini icra eden kişiler tarafından kaleme alınmıştır. Dolayısıyla bu çalışmada birçok ortak noktası bulunan ancak başka coğrafyada ve devletlerde kaleme alınan bu risalelerin muhteva olarak benzerlik ve farklarının ortaya konulması amaçlanmıştır.

3. Risalelerin Tanıtımı

Osmanlı İmparatorluğu'nda veba hakkında ilk müstakil risaleler XVI. yüzyıldan itibaren kaleme alınmaya başlanmıştır. Bu risalelerden bir tanesi Kaysûnîzâde Nidâî Muhammed Çelebi El-Ankaravî'nin²³ Türkçe olarak kaleme aldığı *Rebû's-Selâme*'dir. Eser bilindiği kadarıyla Osmanlı'da yazılan ilk müstakil Türkçe veba risalesidir.²⁴ Kaysûnîzâde bir mukaddime, yedi ana başlık ve bir hitameden oluşan bu risaleyi II. Selim'e (1566-1574) takdim etmiştir.²⁵ Hekim Nidâî'nin saray hekimi olması dolayısıyla²⁶ eserini İstanbul'da ve II. Selim döneminde yazdığı kanaati oluşmaktadır.

Kaysûnîzâde risalesine, İslam ulemasının geleneği olduğu üzere bir dibâce ile başlamıştır. Bu bağlamda eserin mukaddime kısmında Allah'a hamd, Hz. Muhammed'e (s.a.v) salât-u selâm, İslam'ın ilk dört halifesine övgü ve Sultan II. Selim'e met-hiyeler sunduktan sonra -bir sonraki başlıkta açıkladığımız- risaleyi kaleme alma sebebini izah etmiştir. Ardından risaleye giriş mahiyetinde iyi ve kötü havanın özelliklerini açıklamayı tercih etmiştir. Yedi bâb üzere kaleme alınan risalenin birinci bâbına, "*vebanın ne olduğu ve bulaşma sebepleri*" şeklinde bir başlık vermiş olmasına rağmen bu bölümde hastalığın bedendeki etkisini de açıklamıştır. İkinci bâbda veba-ya sebep olabileceğinden bahsettiği cinlerin mahiyeti üzerinde durmuştur. Üçüncü bâbda vebanın ortaya çıkmasından önce görülen alametlerden bahsetmiş, ardından veba hastalığı hakkında bilgi vermiştir. Dördüncü bâbda havayı temizlemek için yapılacak uygulamaları, beşinci bâbda veba günlerinde yenilmesi ve içilmesi gerekenler ile hastalığın tedavisinde kullanılan yalın ve karışım ilaçları, altıncı bâbda dinlenme ve hareket düzenini, yedinci bâbda ise boşaltım tedbirlerini açıklamıştır. Sonuç bölümünde ise başvurulması gereken manevi tedbirlere yer vermiştir.

Çalışmamıza konu olan diğer veba risalesi ise Ingolstadt Üniversitesi'nde profesör olan hekim Johann Bosch'un (Ioannem Lonaum Boscium) (1514-1585) Latince kaleme aldığı ve Samuel Weyssenhorn'un *Rathsschlag, wie man sich zu disen gefährlichen*

23 Saadettin Özçelik, "Nidâî", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33, 77-78.

24 Arıcı, "İslâm Coğrafyasında Salgınlar Tarihinin Sessiz Kaynakları: Taun/Veba Risaleleri Literatürü", 19.

25 Çalışmamızda kullanılan eserin istinsah tarihi 1162 (1748). Kaysûnîzâde Nidâî, *Rebû's-Selâme* (İstanbul: Hacı Selim Ağa Kütüphanesi, 882-003), 106a. Bu risale hicri 1162 yılında istinsah edilmiş bir eserin 77-106. Varakları arasında yer almıştır. Eserde iki risale daha bulunmakta olup isimleri ve katalog numaraları sırasıyla: *Risâle fi'l-Ehâdisi'l-Edviye ve'l-Et'ime* (882-001) ve *Risâle fi't-Tıbb'dır* (882-002). Eserin başka bir nüshası Topkapı Sarayı Kütüphanesi Nr. 1744'te kayıtlıdır.

26 Özçelik, "Nidâî", 77.

Zeiten, vor der Pestilentz hütten und wie dieselbig so sie eingerissen, wider zu vertreiben, und zu curieren sey (Bu tehlikeli zamanlarda vebadan nasıl korunulacağı ve salgın ortaya çıktığında nasıl uzaklaştırılıp tedavi edileceği konusunda tavsiyeler) ismiyle 1563 yılında tercüme ettiği eserdir.²⁷ Bu dönemde Roma Germen İmparatorluğu'nun merkezlerinden birisi ve eserin yazıldığı yer olan Ingolstadt'tan yaklaşık beş yüz kilometre uzaklıktaki Viyana'da da büyük bir veba salgını dalgası yaşanmaktaydı.²⁸ Bu durum salgının imparatorluğun birçok bölgesinde aynı anda etkili olduğuna işaret etmektedir.

Bosch, Ingolstadt Belediyesi'nin talebi üzerine yazdığı risalesinde yirmi iki başlığa yer vermiştir. Girişten ve vebanın tanımını verdikten sonra vebanın sebebi, “gerçek veba olmayan” diğer salgınlar, vebanın ortaya çıkacağının alametleri üzerinde durmuş, ardından vebanın vücutta ortaya çıkardığı belirtileri sıralamıştır. Daha sonra vebaya yakınlığı olanların özelliklerini, vebadan korunmanın yollarını, vebanın havada yayılmaması için alınması gereken tedbirleri, vücuttan kötü rutubetin nasıl uzaklaştırılacağını, tüketilmesi gereken yiyecekleri, yemeklerin nasıl pişirileceğini, hastalığa karşı koyabilmesi için vücudun nasıl güçlendirileceğini açıklamıştır. Son olarak ise dehşet verici hastalık başladıktan sonra yapılması gerekenler, vebaya yakalananlara nasıl yardım edileceği, zehirli maddenin uzaklaştırılması için kullanılacak ilaçlar, hastadan nasıl kan alınacağı, yumrunun yani veba hıyarcığının nasıl tedavi edileceği, terlemek için ve terledikten sonra yapılması gerekenler, hastanın gücünün korunması, hastalığa tekrar tutulmamak için yapılması gerekenler üzerinde durmuştur. Ardından sonuç bölümü ile eseri tamamlamıştır. Bosch, yazdığı veba risalesinde daha çok sayıda ara başlığa yer vermesine rağmen, konuyu Kaysûnîzâde'nin risalesindeki paralel bir sıralamayla ele almıştır.

4. Risalelerin Yazılma Sebebi

Tabip Kaysûnîzâde Nidâî, veba hakkındaki risalesini payitahtta bir veba salgını hüküm sürerken kaleme almıştır. 1560'lı yıllarda ülkenin değişik bölgelerinde “Tâun-ı Ekber” yaşanmış olmasından dolayı²⁹ eserin de bu yıla yakın bir dönemde yazıldığı-

27 Eserin kapak sayfasında Latince olarak kaleme alındığı bilgisi verilmekle birlikte Latincesi hakkında malumat verilmemiştir. Yazarın 1582 yılında kaleme aldığı tıp alanında bir risalesi daha mevcuttur. Johann Lonaeus van den Bosch, *Kurtzer Bericht von dem Podagra und andern Glidtsuchten: Was dieselben für Kranckheite[n] seyn, auch wie man solchen begegnen, und wo sie etwa einreissen wollen, oder schon eingerissen, sie curiern soll* (Ingolstadt: 1582).

28 İstek, “Avrupa'da Veba Salgını ve Salgında Din Faktörü (Viyana Örneği)”, 180.

29 BOA, A. DVNS.MHM.d, 6/114 (h. 04.02.972).

nı öngörmek mümkündür. O yıl veba, baharın nemli ve ılık günlerinde mevcut değiken, yaz mevsiminin (*tâbistan*) bunaltıcı günlerinde ortaya çıkmış ve yayılmıştır. Nidâî, vebanın etkili olduğu günlerde arkadaşlarıyla bir akarsu kenarında gezinirken, aralarında ihtiyaç duyulan yerlerde kullanılmak üzere bir veba risalesi kaleme alınmasının yararlı olacağı üzerinde bir konuşma geçmiştir. Nidâî, arkadaşlarının bu görevi ona teklif etmeleri üzerine, o zamana kadar tıp, hikmet ve şeriat kitaplarında okuduğu terkiplerden kendisinin denediklerini bir araya getirerek ümmet-i Muhammed'e hizmet olsun diye bu risaleyi kaleme almaya karar verdiğini belirtmektedir.³⁰ Bosch ise risalesini Ingolstadt Belediyesi'nin isteğini üzerine vebaya karşı halkı bilinçlendirmek üzere hazırlamıştır.³¹

5. Vebanın Sebebi

Kaysûnîzâde Nidâî risalesinin tamamında vebayı, miyazma yani kirli ve kokuşmuş hava nedeniyle ortaya çıkıp yayılan bir hastalık olduğu kuramsal yaklaşımı ile değerlendirmiştir.³² Temelleri Hipokrat tarafından atılan miyazma kuramı, salgın hastalıkların sebeplerini ve bulaşma şekillerini açıklayan en eski ve en etkili kuramlardan biridir. Hipokrat, salgın hastalıkları çevre ve hava koşulları ile ilişkilendirmiş, bu hastalıkların mevsimlere has değişikliklerin etkisi ile durgun su ve bataklıklarda oluşan kirli buharlarla meydana geldiğini ve taşındığını ileri sürmüştür. Roma döneminin ünlü hekimi Galen bu düşünceyi geliştirmiş, kirli hava ile taşınan hastalıkların sadece belli mizaç özelliklerine sahip kişilere bulaşabileceğini savunmuştur. Kirli havanın hastalıkların yayılmasında etkin bir vazife üstlendiğine dayanan bu görüş miyazma kuramı olarak bilinmektedir.

XVI. yüzyılda bulaşıcı ve salgın hastalıkların bulaşma şeklinin açıklanmasında en sık başvuru teori miyazma teorisidir. Her ne kadar miyazma teorisi ile açıklanamayan yeni bulaşıcı hastalıkların bulaşmasını açıklamak için Fracastoro tarafından kontagion teorisi geliştirilmiş olsa da kontagion teorisi az sayıdaki hastalık için başvuru sınırlı etkide bir teori olarak varlık göstermiştir. Makalemiz kapsamında

30 Nidâî, *Rebû's-Selâme*, 80a. Hekim'in bahsettiği sebab-i telifin doğruluğu kanıtlanamamakla birlikte, hastalığa çare aramak hususunda bir sorumluluk üstlendiği anlaşılmaktadır.

31 Johann Bosch, *Rathschlag, wie man sich zu disen gefährlichen Zeiten, vor der Pestilentz hütten und wie dieselbig so sie eingerissen, wider zu vertreiben, und zu curieren sey*, in deutsche Sprache übersetzt von Samuel Weyssenhorn (Ingolstadt: 1563), 1.

32 Nidâî, *Rebû's-Selâme*, 83b: "İmdi ma'lûm oldu ki 'ufûnet-i hevâ sebab-i vebâ ve tâ'undur".

incelediğimiz iki risalede de dönemin tıbbi temayülüne uygun olarak veba sebebi ve bulaşma yolunu açıklamada miyazma teorisine başvurulduğu görülmektedir.³³

Kaysûnîzâde, şehirlerinde etkili olan vebanın yaz mevsiminin sıkıntılı günlerinde oluşan miyazma (*ufûnet-i hava*) nedeniyle ortaya çıktığını ve havadaki miyazmanın insanlara etki etmesiyle tüm şehre yayıldığını düşündüğünden,³⁴ risalesine temiz havanın önemini ve özelliklerini tarif ederek başlamıştır. Kaysûnîzâde'ye göre havanın iyisi toz, duman ve kötü buharlar içermemelidir. Kokuşmuş (*müteaffîn*) hava ağız, burun ve diğer yollardan beynin ve bedenin içine girmekte, böylece hastalığa yol açmaktadır.³⁵ Vebaya sebep olan müteaffîn hava ise özellikle nemli (*râtıb*) ve ne sıcak ne soğuk (*mu'tedil*) olan havalarda ortaya çıkmaktadır. Üstelik böyle havalarda yalnız veba değil, ani ölüm (*merg-i fecâ*) durumları da görülebilmektedir. Zira kokuşmuş hava (*ufûnet*) bedende hayvanî ruhun cevherini yakmakta ve onu birdenbire helak etmektedir. Bu durum karşısında ise tabipler büyük bir çaresizlik içindedirler.³⁶

Kaysûnîzâde'nin dikkat çektiği bir diğer husus, kokuşmuş havanın vebaya yol açabildiği gibi vebanın da kokuşmuş havaya sebep olabildiğidir.³⁷ Nidâî, bunu desteklemek için Hz. Muhammed'in tâun hakkındaki hadisine atıfta bulunmuştur. Hz. Peygamber'in tâun olan yerden çıkıp başka yerlere gitmeyi yasakladığını, aksi takdirde tâunun diğer bölgelere sirayet edebileceğini söylediğini ve başkalarında bulunan vebanın bulaşma tehlikesi nedeniyle temiz bir bölgede bulunan kişilerin vebalı bir yere gitmesini de yasakladığını belirtmiştir.³⁸ Burada Kaysûnîzâde'nin dikkat çekmek istediği husus, hastaların solunum yolu ile ortama miyazmalı hava bırakmaları ve bu havayı soluyanlara hastalığın bulaşması olmalıdır.

Tabip Kaysûnîzâde Nidâî, vebaya miyazma dışında başka etkenlerin de yol açabileceğini ifade etmiş, ortamda miyazma bulunmamasına rağmen kişilerin vebaya yakanmasını, havanın harareti, yiyecek-içeceklerin aşırı harareti veya fazla hareket ile ilişkilendirmiştir. Bu nedenle özellikle sıcak mevsimlerde sıcak havalardan ve harareti artıran sıcak yiyecek-içecekler³⁹ ile fazla hareketten kaçınılması gerektiğini belirtmiştir.⁴⁰

33 Gültekin, 19. Yüzyılda Osmanlılarda Kolera Tedavileri, 24-32.

34 Nidâî, *Rebûu's-Selâme*, 80b.

35 Nidâî, *Rebûu's-Selâme*, 81b.

36 Nidâî, *Rebûu's-Selâme*, 83a.

37 Nidâî, *Rebûu's-Selâme*, 83b.

38 Nidâî, *Rebûu's-Selâme*, 84b.

39 Nidâî, *Rebûu's-Selâme*, 83b.

40 Nidâî, *Rebûu's-Selâme*, 84a.

Öte yandan Kaysûnîzâde hekimlerin miyazmayı vebanın sebebi olarak göstermesi ile Hz. Peygamber'in bir hadis-i şerifinde vebayı kötülüklerin, zinanın, günahların artması ile ilişkilendirmesi ve cinler vasıtasıyla ortaya çıkan bir hastalık olarak tarif etmesi arasında bir çelişki olup olmadığını tartışmıştır. Kaysûnîzâde'ye göre esasen bu iki bakış açısı birbiri ile örtüşmektedir ve bunun anlaşılabilmesi için cinlerin mahiyetinin bilinmesi gerekmektedir.⁴¹ Bu bağlamda cinler hakkında bilgi veren Kaysûnîzâde cinlerin havadan yaratılmış, bedenleri şeffaf ve çeşitli şekillere girebilen, konuşan canlılar olarak tarif edildiklerini aktarmaktadır. Ehl-i şer'e göre üç çeşit cin bulunmaktadır. Bunlardan bazıları yılan ve akrep gibi haşereler şeklindedir. Diğer bazıları âbid ve zâhid olup bunların şekilleri bilinmemektedir. Bazıları ise rüzgâr şeklindedir ve havada görülen kasırgalar bu cinlerin savaşmaları durumunda ortaya çıkmaktadır. Rüzgâr şeklinde olan cinler (*cinn-i bâd*) havayı kuşatmaktadır ve veba bu cinlerin kuşattığı havanın kokuşması durumunda ortaya çıkmaktadır. Cinler nedeniyle kokuşan hava, ardından vebaya yatkın bedenlere etki etmekte ve hastalığa yakalanmalarına yol açmaktadır. Yani vebanın cinler aracılığıyla ortaya çıkması da yine cinlerin miyazmaya yol açması sebebiyledir.⁴²

Özetle Kaysûnîzâde vebanın miyazma, hasta kişilerin havaya miyazma bırakmaları, rüzgâr şeklindeki cinlerin miyazmaya sebep olması ya da bedeninin harareti ile ortaya çıktığını belirtmiştir. Bosch ise vebanın önceleri, çürümüş bir maddenin yol açtığı ateş olarak tanımlandığını, son zamanlarda ise boğucu bir ateş⁴³ olarak isimlendirildiğini belirttikten sonra, vebaya yol açan dış sebepleri insan doğasını bozan kuyruklu yıldızlar ve bozulmuş hava olarak sıralamıştır. Vebanın iç sebebi olarak ise vücutta bozulmuş rutubetin artmasını göstermiştir. Öte yandan kutsal kitaplarda yer alan "vebanın sapkınlıkların arttığı dönemlerde ortaya çıktığı" şeklindeki bölümlere dikkat çekmiş, Tanrı'nın vebayı günahların bir cezası olarak gönderdiğinin de inkâr edilemeyeceğini belirtmiştir.⁴⁴

Görülebileceği gibi Kaysûnîzâde vebayı miyazma teorisi ile açıklamıştır. Öyle ki Hz. Peygamber'in vebanın sebebi olarak cinleri andığı hadis-i şerifini dahi miyazma kuramı ile ilişkilendirmiş ve cinlerin havada miyazmaya sebep olarak vebaya yol açtıklarını belirtmiştir. Bosch da Kaysûnîzâde gibi vebaya miyazmanın yol açtığı düşünce-

41 Nidâî, *Rebû's-Selâme*, 84b.

42 Nidâî, *Rebû's-Selâme*, 85a.

43 *Athmendes fieber*.

44 Bosch, *Rathsschlag*, 1-2.

sindedir. Ancak kuyruklu yıldızları da vebanın sebebi olarak anması dikkat çekicidir. Kaysûnîzâde'nin cinleri, Bosch'un ise kuyruklu yıldızları veba sebebi olarak anmaları, doğaüstü unsurların⁴⁵ etken olarak görülmesi bağlamında benzerlik göstermektedir.

Bosch'un vebanın nedenleri arasında kuyruklu yıldızları anması, erken modern Avrupa'da oldukça yaygın olan astrolojik tıp (*iatroastrologia*) anlayışının bir yansımasıdır. Özellikle Ortaçağ sonlarından itibaren gök cisimlerinin yeryüzündeki hava olayları, hastalıklar ve insan sağlığı üzerinde etkili olduğuna inanılıyordu. Tıbbi astroloji hem hastalıkların nedenlerini açıklamada hem de tedavi zamanlamasında (örneğin kan alma günlerinin belirlenmesinde) kullanılıyordu. Kuyruklu yıldızların kirli hava (miyazma) oluşturarak salgın hastalıklara yol açtığı da düşünülmekteydi. Bosch'un vebayı kuyruklu yıldızlarla ilişkilendiren bu yorumu, dönem anlayışında doğaüstü ile doğanın iç içe geçtiği bir açıklama modeli olarak değerlendirilebilir.

Öte yandan Bosch kutsal kitaplardaki ayetlere atıf yaparak vebanın Tanrı'nın günahlara karşı gönderdiği bir ceza olduğunu da ifade etmiştir. Benzer şekilde Kaysûnîzâde de Hz. Peygamber'in günahların arttığı dönemlerde cinlerin veba salgınlarına yol açtığı şeklindeki hadis-i şerifini nakletmiştir. Ancak daha önce de ifade edildiği gibi, Kaysûnîzâde, cinlerin vebaya sebep oluşunu miyazma kuramı üzerinden açıklaması nedeniyle Bosch'tan ayrılmaktadır. Diğer taraftan her iki yazar da vebaya yol açan dış sebeplerin yanında iç sebeplerden bahsetmişlerdir. Kaysûnîzâde miyazma olmayan yerlerde insanların vebaya yakalanmasını genel olarak vücutlarında artan hararete bağlamış, Bosch ise vebanın iç sebebi olarak vücutta artan kötü rutubeti göstermiştir.

6. Vebanın Ortaya Çıkacağına Alametleri

Her iki yazar, doğadaki bazı olayların veba habercisi olduğuna değinmiştir. Kaysûnîzâde'ye göre sonbaharda havadan çok göktaşı düşmesi yakında tâun ortaya çıkacağına, özellikle de tâuna cinlerin sebep olacağına işaret etmektedir. Zira Kaysûnîzâde'nin aktardığına göre, bu göktaşlarının cinlerin ve şeytanların yakılması için

45 O dönemde kuyruklu yıldızlar atmosferde geçtiği düşünülerek olumsuz bir doğa üstü bir olay olarak kabul edilmekteydi. Ancak bu eserlerin yazıldığı dönemden on yıl kadar sonra gerek Müslüman astronom Takıyüddin (1526-1585) gerekse Tycho Brahe (1546-1601) 1577 yılında bir kuyruklu yıldız gözlemlemişlerdir. Brahe, bu yıldızın bilinenin aksine dünya ile ay arasında olmadığını on altı kat daha uzakta olduğunu tespit ederek halk arasında korkuya neden olan kuyruklu yıldızların atmosferde bulunduğu tezini de çürütmüştür. Bkz. Ramazan Gürsel Hoşbaş ve Atıncı Pırtı, "Biri Doğuda Diğeri Batıda, İki Rasathane, İki Rasit ve Bir Kuyruklu Yıldız", *AKÜ FEMÜBİD* 19 (2019): 793.

melekler tarafından atıldığı düşünölmektedir. Göktaşları ise yalnız galiz yani ağır havaları yaktığından, bu galiz havaların cinler olduğu kabul edilmektedir. Kaysûnîzâde'ye göre tâun ortaya çıkacağıının bir diğer belirtisi; bazı hayvanların önceden hissederek bulundukları yeri terk etmesidir. Örneğin fareler kokuşmuş havayı hissederek bulundukları mekânlardan kaçmaktadır. Evden dışarı kaçtıklarında dışarıdaki hava da kokuşmuş ise farelerin sersemlediği ve nereye gideceklerini şaşırarak görölmektedir. Leylekler de fareler gibi havası kokuşmuş olan bölgelerden uzaklaşmaktadır.⁴⁶

Bosch'a göre ise *Cometas un Pogonis* kuyruklu yıldızının görünmesi, yıldız kayması, havada ateş ve parlak cisimler görölmesi, depremler, kurak geçen kış ve nemli geçen baharlar, aşırı sıcak havalar, yağmursuz ve uzun süreli güney rüzgârları ve sisli havalar veba alametlerinden bazılarıdır. Ayrıca bazı haşerelerin ortaya çıkması, başta domuz ve koyunlar olmak üzere sığırların toplu ölümleri, kuşların topluca göç etmesi de yakında veba ortaya çıkacağıının alametleridir. Özellikle hayvanlarla ilgili zuhur eden hadiseler vebanın uzak olmadığına işarettir.⁴⁷

Göröleceği gibi her iki yazar da bazı doğa olaylarını büyük veba salgınlarının ortaya çıkacağına işaret olarak değerlendirmişlerdir. Bazı gök ve doğa olayları, iklimdeki anormallikler, hava sıcaklığı ve rutubetindeki değişiklikler ile hayvanların bazı davranışlarını vebaya işaret olarak kabul etmişlerdir. Kaysûnîzâde, burada da miyazma kuramı üzerine inşa ettiği kurgusuna bağli kalarak özellikle göktaşlarını cinlerle, cinleri de havadaki miyazma ile ilişkilendirerek vebaya neden işaret ettiği hususuna akılcı bir açıklama getirmeye çalışmıştır. Bosch ise kuramsal çerçeve çizmeksizin yalnızca haberci kabul edilen olayları sıralamayı tercih etmiştir.

Doğa olaylarının veba alameti olarak görölmesi, yalnızca hekimlerin düşünce-si değil, dönemin geniş halk kesimleri tarafından da paylaşılan yaygın bir inanç sisteminin parçasıdır. Gök cisimlerinin hareketleri, hayvan davranışları ve iklimdeki anormallikler gibi gözlemlenebilir olaylar, yalnızca vebanın değil kıtlık, ölüm, savaş, bereket gibi birçok olayın ön habercisi olarak kabul edilmiştir. Toplumsal hafızada yer etmiş tecrübelerden yola çıkılarak bazı doğa olayları bir çeşit istatistik verisi gibi değerlendirilerek bazı durumların alameti gibi değerlendirilmiştir. Bu durum Osmanlıca literatürde melheme kitaplarında temsil edilmiştir.⁴⁸

46 Nidâî, *Rebûî's-Selâme*, 86b.

47 Bosch, *Rathschlag*, 3

48 Selim F. Adalı, "Fal Kitabı, Melhemeler ve Halk Kültürü by Şeref Boyraz", *Journal of the Ottoman and Turkish Studies Association* 3/1 (2016): 217-220.

7. Vebanın Vücuttaki Etkisi

İncelediğimiz her iki risaleye göre de doğadaki veba işaretleri ortaya çıktıktan sonra kokuşmuş hava insan bedenine alınmakta, ardından bedende bazı bozukluklara yol açmaktadır. Bu sürecin nasıl geliştiği her iki yazar tarafından da açıklanmaya çalışılmıştır. Yazarlar, hastalık sürecini XVI. yüzyıldaki hâkim hastalık kuramı olan hıltlar nazariyesine göre açıklamışlardır. Hıltlar nazariyesine göre beden kan, balgam, safra ve sevda isimli dört unsurdan oluşmaktadır ve hastalıklar bu dört unsurun dengesi bozulduğunda ortaya çıkmaktadır.

Kaysûnîzâde doğadaki işaretlerin görülmesinin ardından, insanlarda aniden veba ateşinin (*tebb-i veba*) ortaya çıktığını aktarmaktadır. Veba ateşi durumunda kişilerin beden harareti azalmakta; ancak karın bölgesindeki sıcaklık artmaktadır. Hastalar kalp ağrısı, gönül darlığı, ağız kuruluğu, baygınlık ve iştahsızlık yaşamaktadır. Kaysûnîzâde'ye göre bu vaziyetteki hastalara ısrarla yemek yedirilmelidir. Böylece yemeklerin içerdiği nem (*rutubet*) sayesinde, vücuda alınmış olan kokuşmuş havanın vücut hıltlarında meydana getirdiği zehrin etkisi azalacaktır. Ancak bazı usta olmayan tabipler veba ateşini diğer sıtmalarla karıştırmakta ve hastaya yemek yedirmemektedir. Böyle bir durumda ise hastalar veba zehri nedeniyle helak olmaktadır. Veba ateşinin önemli diğer belirtileri ise kuru öksürük, karaciğer ve dalağın büyümesidir. Bu kişilerde istiskâ, yani karında sıvı birikmesi ortaya çıkmaktadır. Ayrıca veba hastalarında bilinç bulanıklığı ve kuvvet zayıflığı da görülmektedir.⁴⁹

Kaysûnîzâde'ye göre kokuşmuş hava vücuda alındıktan sonra hıltları etkilediğinden, ana organların korunması için, vücut bozulmuş hıltları (*ahlât-ı fâsîd*) belli noktalarda durdurmaya çalışmaktadır. Bozulmuş hıltlar kalbe ulaşmamaları için koltuk altlarında, beyne ulaşmamaları için kulak arkasında ve karaciğere ulaşmamaları için kasıklarda tutulmaktadır. Bu nedenle bu bölgelerde veba yumrusu olarak bilinen oluşumlar ortaya çıkmaktadır.⁵⁰ Günümüzde, tarif edilen vücut bölgelerinde lenf bezlerinin yerleşmiş olduğu ve veba hıyarcıklarının bu lenf bezlerinin şişmesiyle oluştuğu bilinmektedir.

49 Nidâî, *Rebû'î's-Selâme*, 87a.

50 Nidâî, *Rebû'î's-Selâme*, 87a.

Kaysûnîzâde, hastalığın prognozu yani gidişatı hakkında da düşüncelerini paylaşmaktadır. Risalede hastanın bayılır gibi olması veya veba püstüllerinin⁵¹ kaybolması hastanın ölüme yakın olduğuna delalet olarak gösterilmiştir. Zira püstüller, bedenin içinde bulunduğu durumla mücadele edebildiğine işaret etmektedir. Püstüllerin siyah ve yeşil renkte olması ölümün belirtisi, beyaz veya kırmızı olması ise iyileşme ümidi şeklinde değerlendirilmiştir. Öte yandan veba ateşinin hemen akabinde ishal görülmesi de son derece kötü bir işaret olarak kabul edilmiş, kabızlık durumunda ise hıtlardaki zehrin kalbe zarar veremeyeceği sonucuna varılmıştır.⁵²

Bosch ise vebanın belirtilerini; vücuttan ağır kokular yayılması, dışkının kötü kokması, idrarın bulanıklaşması, baş dönmesi, baş ağrısı, sürekli uyku hali, baygınlık, kötü nefes, dil üzerinde kırmızı, beyaz ve siyah noktalar, düzensiz nabız, üzüntü hali, yüksek ateşe rağmen vücudun soğukluğu olarak sıralamaktadır. Ağır durumlarda huzursuzluk, kaygı, sulu kabarcıklar ve cerahatli şişlikler ortaya çıkmaktadır.⁵³ Boğucu vebada ise yüksek ateş, yumru ve irinli kabarcık görülmemektedir.⁵⁴

Tüm bunların yanında her iki yazar ortak bir yaklaşım ile veba ile benzerlik gösteren diğer hastalıklardan da bahsetmeyi uygun görmüşlerdir. Nidâî, vebanın diğer ateşli hastalıklarla karıştırılabildiğine dikkat çekmekle⁵⁵ yetinirken, Bosch ise veba gibi salgınlara sebep olan diğer hastalıklardan ve belirtilerinden kısaca bahsetmiştir. Bosch'un isimlerini sıraladığı diğer salgın hastalıklar *karbunkuli*, *ecthymata* veya *exanthemata*, *mentagra-sycosis*, Hipokrat paraplejsi, Grek harareti, İngiliz ter hastalığıdır.⁵⁶

Veba etkeninin vücuda alınmasından sonra ortaya çıkan etkiler Kaysûnîzâde tarafından, dönemin patoloji kuramı olan hıtlar nazariyesi doğrultusunda ayrıntılı bir şekilde açıklanmıştır. Bu bağlamda hastaların vücudunda ortaya çıkan semptomların, özellikle de veba yumrularının neden ve nasıl ortaya çıktığı tarif edilmiştir. Bosch

51 Beşere (بشرة) kelimesi kullanılmıştır. Bu kelime insan derisinin dış yüzeyi demek olup burada veba püstüllerine işaret ettiği düşünülmüştür.

52 Nidâî, *Rebûû's-Selâme*, 87b.

53 Bosch, *Rathschlag*, 4.

54 Bosch, *Rathschlag*, 4.

55 Nidâî, *Rebûû's-Selâme*, 87a.

56 Bosch, *Rathschlag*, 2.

ise burada da herhangi bir kuramsal açıklama yapmaksızın yalnızca veba hastalarında ortaya çıkan semptomları sıralamıştır. Kaysûnîzâde ayrıca veba hastalarında yaşam beklentisi hakkında ipuçları veren işaretleri, yani prognoz bilgilerini de paylaşması bakımından Bosch'tan farklı bir tutum sergilemiştir. Diğer taraftan Kaysûnîzâde vebanın diğer sıtmalarla karıştırılabileceğine dikkat çekerken, Bosch salgın haline dönüşen ve gerçek vebadan farklı olan hastalıkları sıralamayı tercih etmiş, her iki yazar bu açıdan da birbirinden ayrılmıştır.

8. Hastalığa Yatkınlık (*İsti'dâd*)

Miyazma kuramına göre kokuşmuş havaya maruz kalan herkes hastalığa yakalanmaktadır. Bunun sebebi kişilerin hastalığa yatkınlıklarının farklı olmasıdır. Hastalığa yatkınlığı belirleyen şey ise kişilerin mizaçlarının denge durumudur. Nitekim Kaysûnîzâde, kokuşmuş havanın yalnızca yatkınlığı olanlara sirayet ettiğini, kuru ağaca ateşin yaş ağaçtan daha fazla etki etmesi gibi bazı beden özelliklerine sahip kişilere de kirli havanın daha çok etki ettiğini belirtmektedir. Bu nedenle bir bölgede veba ortaya çıktığında o bölgede yaşayan herkes hastalıktan etkilenmemektedir.⁵⁷

Bosch ise kuramsal bir açıklama yapmaksızın, vebaya yatkınlığı fazla olanları sıralamıştır. Bosch'a göre vebadan en çok çocuklar, sonra sırasıyla gençler, yetişkinler ve yaşlılar etkilenmektedir. Mizaç özellikleri bakımından ise en çok demevî, ardından safravî, balgamî ve sevdavî mizaç sahibi kişiler etkilenmektedir. Yine zayıf bedenler sağlam bedenlere göre daha çok etkilenmektedir. Bedenlerinde kötü rutubeti olanlarda da veba daha sık gözlenmektedir. Veba ateşi ise kan bağı olanlar ve aynı yerde yaşayanlar arasında daha hızlı yayılmaktadır.⁵⁸

Hastalığa yatkınlık konusunda Kaysûnîzâde yine kuramsal bakış açısı üzerinden açıklama yapmayı tercih ederken Bosch kuramsal temellendirme yapmaksızın yalnızca vebanın kimlerde daha sık görüldüğünü sıralamakla yetinmiştir.

57 Nidâî, *Rebû's-Selâme*, 83a.

58 Bosch, *Rathschlag*, 4-5.

9. Koruyucu Tedbirler

9.1. Tecrit

Vebanın yayılmasını önlemek için Bosch özellikle veba hastalarının toplumdan uzak tutulması gerektiğine dikkat çekmiş, veba hastalarının ya da veba görülen yerlerden gelenlerin hastalığı beraberinde getirdiklerinin uzun tecrübelerden bilindiğini belirtmiştir. Bu nedenle şehir kapısına gelen kişilerin sorgulanarak vebalı veya bulaşık bir bölgeden gelip gelmediğinin sorulmasını, buralardan gelenlerin ve benzer şekilde şüpheli bölgelerle ilişkisi olanların şehre alınmamasını tavsiye etmiştir. Ancak bu uygulamanın kibarca yapılması ve risk barındırdığı tespit edilen kişilerin şehir dışında hazırlanan konaklama yerlerinde misafir edilmeleri gerektiğini vurgulamıştır. Diğer taraftan şehir halkının da şüpheli ve hastalıklı bölgelere gitmemesi yönünde tedbirler alınması gerektiğini bildirmiştir.⁵⁹

Bosch'a göre hasta bireyler toplumdan izole edilmeli, hastaların bir aydan önce evlerinden dışarı çıkmalarına izin verilmemelidir. Acil durumlar dışında yanlarına da kimsenin gitmesine müsaade edilmemelidir.⁶⁰ Vebadan ölenlerin cesetleri ise diğer insanların tehlikeye atılmaması için yaşam alanlarından uzak ve rüzgârlı olmayan bir yere defnedilmelidir. Defin işleri halkın arasına karışmayan mezarcılar tarafından yürütülmelidir. Ayrıca veba zamanlarında kedi ve köpekler de sokaklara salınmamalıdır. Zira bu hayvanlar hastalık olan bir evden diğerine geçtiklerinde hastalığı taşımaktadırlar.⁶¹

Kaysûnîzâde ise tecrit tedbirleri hususunda özel bir açıklama yapmamış, eserinin mukaddime kısmında Hz. Peygamber'in veba görülen yerlere gidilmemesi, veba olan yerlerde bulunanların buralardan çıkmaması yönündeki tavsiyesine atıfta bulunmuştur.⁶² Bu bağlamda Bosch'un tecrit tedbirleri hususunda daha ayrıntılı izahatta bulunduğu görülmektedir. Bilindiği gibi vebaya karşı yolcularla ilgili olarak bilinen ilk karantina uygulaması da Avrupa'da, 1377 yılında Dubrovnik'te yapılmış, ilk karantinahane ise 1423 yılında Venedik yakınlarındaki Santa Maria di Nazareth adasında kurulmuştur.⁶³

59 Bosch, *Rathschlag*, 6.

60 İstek, "Avrupa'da Veba Salgını ve Salgında Din Faktörü (Viyana Örneği)", 173-204.

61 Bosch, *Rathschlag*, 22.

62 Nidâî, *Rebûi's-Selâme*, 83b.

63 Panzac, *Quarantaines et Lazarets*, 31.

9.2. Havaya Yönelik Tedbirler

Kaysûnîzâde, vebaya kokuşmuş havanın sebep olduğunu düşündüğünden, vebadan korunmak için havası temiz olan yerlerde bulunmanın önemine vurgu yapmıştır. Örneğin incir, ceviz, patlıcan ve sarı kamışın havada miyazma oluşumuna sebep olduklarını belirtmiş, bu bitkilerin olduğu ortamları veba günlerinde uygun görmemiştir.⁶⁴ Veba günlerinde ikamet edilecek evlerin ise havasının güzel olması gerektiğini belirtmiştir. Kaysûnîzâde'ye göre hava almayan, her tarafı duvarlarla örülü kapalı mekânlarda oturmaktan kaçınılmalıdır. Zira havalandırılması mümkün olan mekânlarda rüzgâr temiz havayı içeri getirmekte, bozulmuş havayı ise dışarı götürerek ortamın havasını temizlemektedir. Her tarafı kapalı olan mekânlarda ise bu mümkün olmamakta, ortamın havası temizlenemediğinden orası kokuşmaktadır.⁶⁵

Olağan zamanlarda ovaların havası evlere tercih edilmekteyken, Kaysûnîzâde veba günlerinde havası kokuşmuş olmayan evleri daha güvenli olarak değerlendirmektedir. Zira rüzgârların diğer bölgelerden ovalara kokuşmuş hava taşıması ve o bölgenin havasını da kirletme ihtimali bulunmaktadır.⁶⁶ Ancak evlerin havası, ufûnete sebep olan deniz buharları ile kara ve deniz hayvanlarına ait artıkların buharlarını içermemelidir. Yine veba günlerinde İstanbul'a yakın ovalarda bulunmaktansa İstanbul'da bulunmayı tavsiye etmiş, bununla beraber İstanbul, Mısır (Kahire), Halep, Bursa, Edirne gibi şehirlerin havalalarının müteaffîn değilse de tam anlamıyla da temiz olmadığına dikkat çekmiştir. Bu nedenle böylesi şehirlerde vebanın eksik olmadığına ve mümkünse buralardan kaçınılması gerektiğine vurgu yapmıştır.⁶⁷

Kaysûnîzâde vebanın kötü kokulu havalardan kaynaklandığını düşündüğünden, vebadan korunmak için havanın temizlenmesine ve kötü kokuların giderilmesine yönelik bazı tedbirlere değinmiştir. Öncelikle evlerin havasının kâfur, sandal, nilüfer, yaban mersini yaprağı (*berg-i mürd*) ve Afgan gülü (*gül-i efâgine*) gibi soğuk ve kuru özellikteki aromatik (*utrî*) bitkiler ile kokulandırılmasını; yine evdeki havanın ıslahı için ortama su yerine gül suyu ve sirke karıştırıp püskürtülmesini, duvarlara ve döşemelere ise sirke ile kil-i Ermeni karışımının serpilmesini önermiştir.⁶⁸ Odalara,

64 Nidâî, *Rebû'us-Selâme*, 81b.

65 Nidâî, *Rebû'us-Selâme*, 82a.

66 Nidâî, *Rebû'us-Selâme*, 82a.

67 Nidâî, *Rebû'us-Selâme*, 82b.

68 Nidâî, *Rebû'us-Selâme*, 88a.

dolaplara, raflara turunç, narenç, limon, elma, armut, ayva ve buna benzer meyveler konması halinde bu meyvelerin kabuklarındaki güzel kokunun evin hoş kokmasını sağlayacağını, bilhassa turunç kabuğunun miyazmayı gidermekte çok yararlı olduğunu da ifade etmiştir.⁶⁹

Kaysûnîzâde eski hekimlerin veba günlerinde *lahlaha* önerdiklerini de aktarmaktadır. Lahlaha; sandal, kil-i Ermeni ve kâfurun sirke ile karıştırılmasından oluşmaktadır. Bir şişeye konan bu karışım ara ara çalkalandığında ortama güzel kokusu yayılmakta, bu koku ortamdaki kötü havayı gidermenin yanında insanların burnundan beynine ulaşarak kötü havanın buradaki etkisini de yok etmektedir.⁷⁰

Kötü havanın giderilmesi için Kaysûnîzâde'nin aktardığı bir diğer yöntem, bir elmanın ortası oyulup içine gül suyu ve amber doldurulduktan sonra evin ortasında yakılan ateşin üzerine konulmasıdır. Bu uygulama neticesinde ortaya çıkan yararlı ve hoş koku kötü havanın giderilmesi için oldukça yararlıdır.⁷¹ Elmanın içine gül suyu, sandal veya miskten biri ya da bunların hepsinin karıştırılıp konulması ve koklanması da faydalıdır.⁷²

Bir başka uygulama ise aromatik bitkilerin (*itriyyât*) dövülüp gül suyu veya narenç çiçeği suyu ile hamur edilmesi ve elma gibi yuvarlak bir şekil verilerek zaman zaman koklanmasıdır. Bu uygulama beyne kuvvet vermekte ve kokuşmuş havayı uzaklaştırmaktadır. Benzer şekilde zâferan, kızıl sandal, ak sandal, anber, misk ve ûd-î mâverdden bir miktar alıp dövdükten sonra karıştırmak ve yuvarlak bir şekil vererek zaman zaman koklamak da kötü havanın etkisini gidermektedir.⁷³

Yine İslam hekimlerinin tecrübelerine göre bir kap içinde misk, amber, ûd, şeker, kara günlük (*mev'a-ı saile*), turunç kabuğu ve narençten oluşan bir tütsü yapıldığında ortaya çıkan hoş koku kötü havayı gidermekte ve burundan girerek kokuşmuş havanın beyindeki etkisini yok etmektedir.⁷⁴ Sakız (*mastakâ*), çitlembik ağacı zamkı

69 Nidâî, *Rebû's-Selâme*, 88b.

70 Nidâî, *Rebû's-Selâme*, 88b. Güzel kokuyla ilgili Akşemseddin, Ahmed b. Bâlî ve Hekim Hacı Paşa'nın tavsiyeleri bulunmaktadır.

71 Nidâî, *Rebû's-Selâme*, 88b.

72 Nidâî, *Rebû's-Selâme*, 89a; Portekizli bir Yahudi doktorun da bu minvalde tavsiyeleri bulunmaktadır. Bkz. Stephan Gerlach, *Ein Tagebuch an die Ottomanische Pforte von Costantinopel, Gedruckt bei Heinrich Friesen* (Frankfurt am Main: Heinrich Friesen, 1674), 245-247.

73 Nidâî, *Rebû's-Selâme*, 89a.

74 Nidâî, *Rebû's-Selâme*, 89a.

(‘*ilkü’l-butm*), karanfil, servi, dikenli ardıç (‘*ar’ar*), yosun (*üşne*), defne yaprağı (*va-raku’l-ğar*), Mekke ayrığı (*ıdhûr*), ardıç (*ebhel*) gibi soğuk ve kuru tabiatlı devaların da havadaki kokuşmuşluğu gidermek için faydası ziyadedir. Narenc ise sıcak tabiatlı olmasına rağmen kötü havayı temizlemekte benzeri yoktur. Yine *Costus arabicus* (*kust-ı şirin*), senderus ve laden de ayrı ayrı ya da bir araya getirilerek kullanıldığında havayı güzelleştirmektedir. Kaysûnîzâde bu devaları ve daha nicelerini denediğini ve bizzat faydasını gördüğünü, bu devaları kullananların vebanın şerrinden emin olacağını belirtmiştir.⁷⁵

Bosch ise kötü kokular vebaya yol açabileceğinden öncelikle yerleşim alanlarında kokuşmuş hava oluşmasının önüne geçmek için bazı tedbirler sıralamıştır. Bu bağlamda domuz, kaz, ördek, tavşan gibi temiz olmayan hayvanların insanlardan uzak tutulmasını, at gibi hayvanların ahırlarının düzenli olarak süpürülmesi ve temizlenmesini, caddelerin haftada birden fazla temizlenmesini ve özellikle akşama doğru yıkanmasını, kasap ve tabakhanelerin evlerden uzak yerlerde konumlandırılmasını önermiştir. Ayrıca sokağa dökülen idrar ve dışkıların, yakılan bitki atıklarının, deri veya kesilen insan saçlarının kötü ve zararlı kokular yaydığına dikkat çekmiştir.⁷⁶ Kokuşmuş hava oluşmaması için ölmüş hayvanların ortada bırakılmamasını ve gömülmesini, ölmüş insanların da halkın arasına karışmayan mezarcılar tarafından mümkün olduğunca derine gömülmesini tavsiye etmiştir.⁷⁷ Diğer taraftan, tuğla ve duvar ustalarına bacaları uzun ördürmek gerektiğini, böylece kirli dumanların evlere yayılmasının önüne geçilebileceğini belirtmiştir.⁷⁸

Bosch, meskenlerin havasının iyileştirilmesine yönelik tedbirler de sıralamıştır. Öncelikle veba günlerinde evlerin havalandırılmasının gerekliliğine dikkat çekmiş, evdeki tüm mobilyaların ve yerlerin yün ve ipekten bezlerle silinmesine özen gösterilmesi gerektiğini vurgulamıştır.⁷⁹ Evlerin havasındaki kokuşmuşluğun giderilmesi için ise günlük (*storax belzoe*), sakız (*mastiche*), laden (*ladano*) tütülleri veya eczanelerde bulunan kokulu mumlar kullanılabileceğini, kış aylarında güzel kokulu

75 Nidâî, *Rebû’-s-Selâme*, 89b.

76 Bosch, *Rathschlag*, 7-8. Osmanlı Devleti’nde Çevre Temizliği Yasaknâmesi için bkz. Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri* (İstanbul: OSAV Yayınları, 1993), VI, 541-544.

77 Bosch, *Rathschlag*, 22.

78 Bosch, *Rathschlag*, 7.

79 Bosch, *Rathschlag*, 29.

odunların yakılabileceğini belirtmiştir.⁸⁰ Ardıc odununun da havayı temizlediğini, ancak fazlasının baş ağrısına sebep olduğunu bildirmiştir. Diğer taraftan Bosch, tatlı şeylerin yakıldığında havadaki zehri üzerlerine çektiği şeklindeki batıl inancı da eleştirmiştir.⁸¹

Veba dönemlerinde şehirlerdeki ve meskenlerdeki havaların temiz olmasının gerekliliğine her iki yazar da dikkat çekmiş, ancak bu hususta farklı noktalara vurgu yapmışlardır. Bosch'un özellikle şehirlerde uyulması gereken sıhhi tedbirlere vurgu yapmış olması, eserin yazılması teklifini götüren belediyeye yönelik tavsiyeler şeklinde değerlendirilebilir. Yine meskenlerdeki havanın güzel kokması için Bosch'un sınırlı sayıda öneride bulunması dikkat çekicidir. Buna mukabil Kaysûnîzâde çok sayıda aromatik bitki ve kokulu meyvenin evlerin havasını kokulandırmak için kullanılabileceğini belirttiği görülmektedir.

9.3. Mizaç Dengesinin Korunması İçin Alınacak Tedbirler

Miyazma kuramına göre kötü ve kokuşmuş hava ancak mizaçı dengesiz olanlara etki etmektedir.⁸² Hıtlar nazariyesine göre mizaç dengesinin korunması ise, yenilen ve içilenlere, hareket ve dinlenme dengesine, uykunun düzenli olmasına, ruh durumunun sabitliğine ve boşaltım tedbirlerinin uygun bir şekilde gerçekleştirilmesine, yani *esbâb-ı sitte-i zarûrenin* gözetilmesine bağlıdır.⁸³ Bu bağlamda her iki yazar da mizaç dengesinin korunması amacıyla yapılması gerekenleri açıklamışlardır.

9.3.1. Yiyecek ve İçeceklerle Yönelik Tedbirler

Kaysûnîzâde vebanın vücudun aşırı hararetinden, yani mizacın sıcak özelliğinin artmasından oluşabileceğini aktarmış, bu nedenle sıcak tabiatlı yiyecek ve içeceklerden uzak durulmasını, bedenin ısınmasını önlemek için fazla harekettten kaçınılmasını

80 Bosch, *Rathschlag*, 18.

81 Bosch, *Rathschlag*, 17.

82 Marianna Karamanou, George Panayiotakopoulos, Gregory Tsoucalas, Antonis A. Kousoulis ve George Androutsos, "From miyazmas to germs: a historical approach to theories of infectious disease transmission", *Infez Med* 20/1 (2012): 58-62.

83 Mükerrerem Bedizel Aydın, "Osmanlı Tıp Metinlerinde (15-17. Yüzyıl) Hava-Sağlık İlişkisi", *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi (SKAD)* 4/7 (2018): 33-55.

tavsiye etmiştir.⁸⁴ Veba günlerinde yenilecek yiyeceklerin özellikle kuru ve soğuk tabiatlı olmasını, böylece bedende az kan üretilmesini önermiştir.⁸⁵ Zira mizaçlar teorisine göre fazla kan vücudun hararetini artıran bir unsurdur. Yine mizaçlar teorisine göre harareti azaltan kuru ve soğuk tabiatlı yiyecekler ekşi tada sahip olduklarından⁸⁶ Kaysûnîzâde veba günlerinde turşu, sumakla pişmiş yiyecekler, limonla pişmiş yiyecekler, elma kalyesi, ayva kalyesi, sirke ile pişmiş mercimek çorbası, narenc suyuyla pişmiş fasulye (*lubiya*) çorbası, demirhindi ve nar (*rumman*) şarabı ile pişmiş yemekler, sirke ile pişmiş turna kuşu (*bugra*), rişte, tutmaç aşını önermiştir. Turşuların zararının giderilmesi için turşulara azıcık soğan ve sarımsak eklenmesini, bu şekilde tüketilen turşunun hava ve suyun uyumsuzluğundan oluşan hastalıkları defedeceğini de bildirmiştir. Ayrıca ribas kalyesi ve koruk aşlarının miyazmayı, balgami safrayı ve kan fazlalığını giderdiğini söylemiştir. Kaysûnîzâde'ye göre ekşi yiyeceklerin yararlısı sirke ve suyunu bir çeşit tiryak olarak gördüğü limondur.⁸⁷

İştah gelmeksizin yemek yenmemesinin genel olarak sağlık için önemli olduğunu belirten Kaysûnîzâde, ardından da veba günlerinde kaçınılması gereken yiyecekleri sıralamıştır. Veba günlerinde çok et yemekten kaçınılmasını, eğer yenecekse de etin zararını gidermesi için turşu ile yenmesini tavsiye etmiştir. Kaysûnîzâde'ye göre veba günlerinde meyvelerden de uzak durulmalıdır. Zira meyveler hıtların bozulmasına yol açmaktadır. Özellikle tatlı kavun hızlıca safraya dönüştüğünden mizaca çok etki etmektedir. Bu nedenle veba günlerinde ve sıcak havalarda tüketiminden kaçınılmalıdır. Ancak tatlı karpuz ve kavun yendikten sonra üzerine sirkencübün içilmesi bu meyvelerin olumsuz etkilerini ıslah etmektedir. Balgamî mizaçlı olanların ise karpuz yedikten sonra zencefil murabbası yemesi, rutubet ve soğukluğun zararını gidermektedir. Meyvelerden sonra safraya dönüşmeyi engellemek için limon içeceği, narenc içeceği ve koruk içeceği de faydalıdır. Görüldüğü gibi tatlı meyvelerin zararlarının giderilmesi için üzerlerine ekşi şeyler tüketilmesi tavsiye edilmiştir. Öte yandan ekşi nar, ekşi elma gibi ekşi meyvelerin tatlı meyveler gibi zararlı görülmemiş, hatta ekşi olmaları nedeniyle yararlı olabilecekleri belirtilmiştir.⁸⁸

84 Nidâî, *Rebûî's-Selâme*, 84a.

85 Nidâî, *Rebûî's-Selâme*, 89b-90a.

86 Mükerrerem Bedizel Aydın, "Osmanlı Tıbbında 'Müfred Devâ'Kullanımı ve 'Müfredât'Eserlerinin Genel Özellikleri", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 6/2 (2005): 299-315.

87 Nidâî, *Rebûî's-Selâme*, 90a.

88 Nidâî, *Rebûî's-Selâme*, 90b; Şerefeddin Sabuncuoğlu'nun *Terceme-i Akrabadin*'inde ve Hacı Paşa'nın *Müntahab-ı Şifâ'sında* da ekşi nev'inden yiyeceklerin tüketilmesi tavsiyelerine yer veril-

Kaysûnîzâde veba günlerinde içecek olarak tüm ekşi şerbetlerin, sumak suyunun, kadıntuzluğu-amberbaris (*zireşk*) suyunun, tatlı armut suyunun ve limon, ayva, nar ile bunun gibi soğuk şeylerden yapılan sirkencübinlerin tüketimini önermiştir. Suyun gayet soğuk içilmesi halinde hıltların bozukluğunu gidereceğini, hatta içine limon sıkılıp içildiğinde çok daha faydalı olduğunu, bunun hem yiyecek hem de içecek yerine geçeceğini belirtmiştir. Ayrıca veba günlerinde şarap içilmesinin de faydalı olabileceğinin bazı kaynaklarda bildirildiğini, ancak Ehl-i İslam'a göre bunun haram olduğunu söylemiştir.⁸⁹

Bosch'un veba günlerinde yeme-içme tedbirleri arasında ilk sırada yer verdiği husus, vücudun güçsüz kalmaması için uzun süre aç kalınmamasıdır.⁹⁰ Özellikle yaz aylarında aşırı çalışma ve yüksek sıcaklıklardan dolayı vücudun destek ihtiyacı artmaktadır. Vücuda zararlı olan yiyecek ve içecekleri ise Dioscorides (m.s. 40-90) ve Galen (m.s. 129-216) gibi ünlü hekimlerin görüşlerinden yararlanarak aktarmıştır. Buna göre etlerden domuz, keçi, koyun, sığır, geyik, tavşan, kaz, ördek ve diğer suda yaşayan kanatlıların etleri, tavuk ve kaz haricinde diğer hayvanların ciğerleri, durgun ve pis sulardaki balıklar, toprak salyangozu dışındaki salyangozlar ve istiridye gibi deniz kabukluları köpek takımıydızının görünmesinden üç hafta önce ve sonra tüketilmemelidir. Bu dönemde bakliyatlardan nohut, fasulye, bezelye, mercimek; meyvelerden kiraz, şeftali, erik, dut, kavun, incir, limon; sebzelerden salatalık, kabak, turp da tüketilmesi tavsiye edilmeyen yiyecekler arasındadır.⁹¹ Ayrıca haşlanmış ya da sahanda yumurta yenmemeli, her türlü kötü meyve suyu, şarap, fazla bira, durgun su içilmemelidir.⁹²

Bosch'a göre veba günlerinde tüketilmesi gereken yiyecekler ise dana eti, oğlak eti, küçük kanatlıların hemen hepsi, tavuk, besili horoz, keklik, haşlanmış yumurta, akarsu balığı, toprak salyangozu, pirinç, arpa, buğday, beyaz undan yapılmış ve ne çok taze ne de bayat olan ekmektir. İçecekler ise tam olgunlaşmış üzümden orta süreli beklemiş ne çok tatlı ne de çok acı olan şaraptır.⁹³ Bosch yiyeceklerin hazırlanma-

miştir. Bkz. Sabuncuoğlu Şerefeddin b. Ali el-Amâsî, *Terceme-i Akrebâdîn* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih 3536), 147a-147b; Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa), *Müntahab-ı Şifâ*, haz. Zafer Önerler (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1990), 177. Ayrıca bkz. İstek, "Osmanlı Hekimlerinin Türkçe Tıp Eserlerinde Veba Hastalığı ve Tedavisi", 136, 148.

89 Nidâî, *Rebû'us-Selâme*, 90b.

90 Bosch, *Rathschlag*, 14.

91 Bosch, *Rathschlag*, 6-7.

92 Bosch, *Rathschlag*, 11-12.

93 Bosch, *Rathschlag*, 13.

sı sırasında haşlama yerine kızartmanın tercih edilmesini ve pişirirken yemeklere nar suyu, kuzukulağı suyu, koruk suyu, gül sirkesi, kapari, zeytin, sirke ve tuz eklenmesini de tavsiye etmiştir. Böylece yemeklerin kabızlık yapıcı etkisi artmış olacaktır.⁹⁴

Veba günlerinde tüketilecek yiyecek ve içecekler konusunda her iki yazarın üzerinde durduğu noktalar farklılık göstermektedir. Kaysûnîzâde hıltlar nazariyesi çerçevesinde, bedeni vebaya yatkın hale getiren sıcak tabiatın ortaya çıkmasını engellemek için soğuk ve kuru tabiatlı yiyecek ve içecekleri önermiştir. Bu bağlamda daha çok ekşi tatların tercih edilmesini tavsiye etmiştir. Bosch ise veba döneminde kişilerin kabız olmasının gerekliliğine inandığından günlük diyet içerisindeki yiyecek ve içeceklerden kabızlık yapanların tüketilmesine vurgu yapmış, bu gıdaların isimlerini sıralamıştır. Ancak Bosch'un da yemeklerin yine ekşi malzemelerle hazırlanmasını tavsiye ettiği dikkat çekmektedir.

9.3.2. Hareket ve Dinlenme

Veba günlerinde hareketlilik ve dinlenmenin aşırı olmaması gerektiğine vurgu yapan Kaysûnîzâde, söz konusu aşırılıkların hıltları hareketlendirdiğini belirtmiştir. Bu nedenle sıcak havalarda ve veba günlerinde az hareket edilmeli, tok karnına fazla hareket etmekten de kaçınılmalıdır. Hareket için en uygun zaman midede sindirimin tamamlanmasından sonrasındır. Sindirim sürecinde hareketsizlik daha uygunsa da bu sırada solunum organlarının okumak ve konuşmak gibi şeylerle hareket ettirilmesi göğüsteki artıkların atılmasına yardımcı olmaktadır. Şişkinlik durumunda ise biraz hareket, yemeklerin midenin dibine inmesi için faydalı olmaktadır.⁹⁵

Öte yandan veba günlerinde çok hareketsiz kalmak mizaçta rutubetin artmasına yol açmaktadır. Rutubet ise miyazmanın yerleşmesine uygun ortam sağlamaktadır. Bu nedenle Kaysûnîzâde hareket hususunda dengeli olunmasını tavsiye etmiştir.⁹⁶ Bosch ise fazla hareketin kötü rutubete sebep olacağını söylemiş, bu nedenle fazla hareketten kaçınılması gerektiğini belirterek Kaysûnîzâde'ninkiyle örtüşen bir tavsiyede bulunmuştur.⁹⁷

94 Bosch, *Rathschlag*, 13-14.

95 Nidâî, *Rebû'î's-Selâme*, 94a-94b.

96 Nidâî, *Rebû'î's-Selâme*, 94a-94b.

97 Bosch, *Rathschlag*, 14.

9.3.3. Uyku Düzeni

Kaysûnîzâde yorgunluğun hareket, uykunun ise dinlenme hükmünde olduğunu söylemiş, her ne vakitte yorgunluk varsa uyumasını tavsiye etmiştir. Ancak uyku ve uykusuzluğun aşırısından kaçınılması gerektiğini de eklemiştir. Yine de veba günlerinde uykusuzluğun fazla uyumaktan daha iyi olduğunu belirtmiştir. Gündüz uykusunun ise beyni ağırlaştırması, ağız tadını bozması, yüzün rengini soldurması ve soğutması, bedeni güçsüz kılması nedeniyle veba günlerinde zararlı olduğuna değinmiştir.⁹⁸ Bosch da kötü rutubete sebep olduğundan veba günlerinde düzensiz uykudan ve az uyumaktan kaçınılması gerektiğini belirtmiştir.⁹⁹

9.3.4. Duygu Durumu

Kaysûnîzâde duygu durumunu “ruhun hareket ve sükûnu” olarak ifade etmiştir. İnsanların duygu durumuna iyi gelen hususları ise ruha ferahlık verici sözler işitmek, kasideler ve şiirler dinlemek olarak sıralamıştır. Gam ve kasvetin ise beden kuvvetlerini zayıflattığını, hıltları çürüttüğünü belirtmiştir.¹⁰⁰

Kaysûnîzâde’ye göre korku ve vehim de hastalıklara yatkınlığı artıran duygu durumlarıdır ve vebanın en önemli bulaşma sebeplerinden biri vebaya tutulma korkusudur. Vebadan aşırı korkanların vebaya daha çabuk yakalandıklarını söyleyen Kaysûnîzâde,¹⁰¹ bundan korunmak için latif hikâyeler, destanlar, şiirler okunup dinlenmesini, müzik dinleyip icra edilmesini önermiştir.¹⁰² Bosch ise hastaların duygu durumu hususunda dikkat edilmesi gereken herhangi bir tedbire yer vermemiştir.

9.3.5. Zararlı Maddelerden Arınma

Hıltlar nazariyesine göre bedende biriken zararlı maddelerin uzaklaştırılması sağlıklı kalmak için büyük önem arz etmektedir. Kaysûnîzâde’ye göre, bir kişinin bedeninde zararlı madde birikmesi vebanın ona bulaşması için yatkınlık ve kolaylık oluşturmaktadır.¹⁰³ O bu nedenle veba günlerinde uygulanması gereken boşaltım tedbirlerini etraflıca açıklamıştır.

98 Nidâî, *Rebû’-s-Selâme*, 95a-95b.

99 Bosch, *Rathschlag*, 14.

100 Nidâî, *Rebû’-s-Selâme*, 94b.

101 Nidâî, *Rebû’-s-Selâme*, 95a-95b.

102 Nidâî, *Rebû’-s-Selâme*, 95a.

103 Nidâî, *Rebû’-s-Selâme*, 95b.

Kaysûnîzâde, boşaltım tedbirlerini “fasd” yani damardan kan akıtma, hacamat, hamam, terleme, cima, kusma, ishal, idrar, burun kanaması ve gizli tahlilâtlar olarak sıralamıştır. Kaysûnîzâde’ye göre bu yöntemlerden fasd genel boşaltım sağlamaktadır ve hastalıkların giderilmesinde faydası benzersizdir.¹⁰⁴ Fasd ile bütün hıltların boşaltılması mümkündür. Fasdı alışkanlık haline getirmemiş olanların ise iki bal-dırından (*sâk*) hacamat yaptırmaları yeterlidir. Bu uygulama onlarda fasd gibi etki edecektir. Fasd ve hacamattan çekenlerin ise fazla yiyip içmekten ve çok uyumaktan kaçınması gerekmektedir. Zira mide boşken uyuyanlarda vücuttaki atıklar tahlil edilmektedir. Böylece fasd ve hacamat ile sağlanacak fayda temin edilmiş olacaktır. Fasd ve hacamattan sonra ise siyah erik, zerdali, hünnap, acem eriği (*sebistan*), incir, kuru üzüm (*mevîz*), gül, menekşe gibi latif müshiller ile ishal meydana getirmekte yarar bulunmaktadır. Bunlara sinameki, manna (*şirhişt*), kudret helvası (*terencübîn*), demirhindi eklenmesi faydayı arttırmaktadır. Bu devalar ısıtma veya kaynatma ile hazırlanabilmektedir.¹⁰⁵ Ancak vebalılara burun kanatma (*ruaf*) ile müdahale etmek doğru değildir, fasd yeterlidir.¹⁰⁶

Bosch da vücutta biriken kötü rutubetin ve veba zehrinin atılması için kan akıtma ve uygun ilaçların kullanılmasını tavsiye etmiştir. Özellikle vücudunda kan fazlalığı olanlar ile kan damarları dolu ve tıkalı olanlara¹⁰⁷ kan akıtma yöntemlerinin uygulanmasını öneren Bosch, bu yöntemlerden öncelikle fasdı tercih etmiştir. Hastalığın ilerleyen dönemlerinde hastalar güçten iyice düştükleri için fasdın henüz başlangıçta uygulanmasını ve ilk seferde başarılı olunamadığında ikinci kez denenmesini tavsiye etmiştir. Hastadaki veba yumrularının kasıkta yerleşmesi durumunda ayakta kemikten, kulak arkasında yerleşmesi halinde alın ve şakaklardan, boyunda ortaya çıkması durumunda dilden hem kulak arkası hem de boyunda görüldüğünde ana damarlardan, koltuk altında bulunması halinde karaciğer üzerinden ve vücudun orta hattından kan alınmalıdır. Hastaların çok genç ya da çok yaşlı olması nedeniyle fasdı kaldıramama ihtimali bulunduğu veya fasd bölgelerinde lezyon varsa en dıştaki uzuvlardan hacamat yapılabilir. Bosch, genellikle doktorların veba hastalarından hemen kan alınmasını ve böylece veba zehrinin kalpten uzaklaştırılmasını tavsiye

104 Nidâî, *Rebû’-s-Selâme*, 95b.

105 Nidâî, *Rebû’-s-Selâme*, 96a.

106 Nidâî, *Rebû’-s-Selâme*, 96b.

107 Bosch, *Rathschlag*, 11.

ettiklerini, ancak hekim Maffeus'un veba zehri henüz vücutta yayılmamışsa ve kanı zehirlememişse damarların açılmasına gerek olmadığı görüşünde olduğunu da aktarmıştır.¹⁰⁸ Bosch ayrıca yeme içmeyi sevenlerde hacamata başvurulabileceğinden de bahsetmiştir. Bosch'un kan akıtma yöntemleri hususunda Kaysûnîzâde'den daha fazla ayrıntı verdiği görülmektedir. Özellikle veba hastalarında yumruların konumuna göre fasd yapılacak bölgeleri ayrıntılı bir şekilde açıklaması dikkat çekmektedir.

Boşaltım yöntemlerinden bir diğeri ishaldir. Kaysûnîzâde veba hastalarında kendiliğinden ortaya çıkan ishali oldukça faydalı bulmaktadır.¹⁰⁹ Öte yandan veba hastalarında ishal meydana getirilmesine ihtiyaç duyulduğunda kullanılması gereken ilaçları da sıralamıştır. Bunlar gül-i mükerrer şarabı, ravend ile sabırdan oluşan terkip, İbn Sînâ'nın önerdiği sabır, mürr ve zâ'feran terkidir ki bu terkip içerdiği sabır nedeniyle müşhil etkilidir. Hz. Peygamber'in "ölümün çaresi olsa sinameki olurdu" buyurarak övdüğü sinamekinin matbuhu da tabipler tarafından veba günlerinde kullanılabilecek müşhiller arasında sayılmıştır. Ayrıca içine halis ravend eklenmiş helilec matbuhu ve necah macununun da müşhil olarak kullanılması mümkündür. Ancak Kaysûnîzâde, mizacı ısıttıkları için güçlü müşhillerin kullanımından kaçınması gerektiğini belirtmiştir.¹¹⁰

Veba günlerinde idrar yolu ile bir boşaltıma ihtiyaç duyulması halinde, Kaysûnîzâde beyaz hindiba (*kasnî*) suyu, beyaz hindiba tohumunun sırası, hıyarşenbe tohumunun sırası ve diğer hafif diüretikler kullanılmasını önermiştir. Anason, kereviz kökü ve kereviz tohumu ise sıcak diüretikler olduğundan kullanılmalarını uygun bulmamıştır.¹¹¹ Kaysûnîzâde gerek müşhil olarak gerekse diüretik olarak hararete sebep olmayanları tercih etmiştir. Çünkü kendisi, vebanın vücuttaki hararet artışından kaynaklandığı kanaatindedir.

Bosch da Kaysûnîzâde gibi vebada müşhil kullanılması yönünde tavsiyede bulunmuştur. Üstelik kötü rutubetin ve veba zehrinin vücuttan uzaklaştırılması için kan akıtma yöntemlerinden önce uygun müşhil etkili ilaçlara başvurulması gerektiğini söylemiştir. Zira veba zehri mide tarafından emilmediğinden ilaçla vücut dışına hareket ettirilmesi mümkündür. Bosch'a göre vebada kullanılabilecek en iyi müşhil-

108 Bosch, *Rathschlag*, 25.

109 Nidâî, *Rebû't's-Selâme*, 95b.

110 Nidâî, *Rebû't's-Selâme*, 96a-96b.

111 Nidâî, *Rebû't's-Selâme*, 96b.

lerden biri hekim Mesuaes'in¹¹² tavsiye ettiği *trypheraperficadır*. Meşhur hekim Iocabi Ricy ise Venedik'te veba görüldüğünde kuzukulağı (*sauramffer*) veya hodan otunu (*Borragen kraut*) şarapla kaynatarak kullanmış,¹¹³ ayrıca sütleğen reçetesi (*recipe euphorbin*) ismini verdiği bir terkip hazırlamıştır.¹¹⁴ Bosch'un aktardığı bir diğer terkip hekim Maffeus'a aittir.¹¹⁵ Bosch, ünlü doktor Springus'un da terkitabini aktarmıştır. Gül suyu, distile kuzu kulağı ve uyuz otu ile hazırlanan bu karışımdan günlük iki lot¹¹⁶ ve günlük bir skrupel¹¹⁷ kil-i Ermeni kullanan kişilerin vebadan ölmedikleri tecrübe edilmiştir. Springus'un terkibi ünlü hekim Efesli Rufus'un (m.s. 70-110) kitabında da yer almaktadır.¹¹⁸

Diğer taraftan müşhil olarak eczanelerde satılan hazır ilaçlardan da kullanılabileceğini belirten Bosch, bunlardan bir tanesinin *Ruffi*, *Pestilantiales* ya da *Communes* ismiyle bilindiğini bildirmiştir.¹¹⁹ Bir diğer müşhil etkili ilaç eczanelerde gül infüzyonunu (*rosarum plurium infusionum*) ismiyle satılan ve *himmeltau/oxyphoenices*, sinameki yaprağı (*senetbletter*), *beletici*, *empeletici* ve *indi* olarak isimlendirilen myrobalanlardan oluşan ilaçtır. Diğer müşhiller ise *prunis compositum mitius* isimli macun (*electarium*); *himmeltau/diakssias*, sakız pilulu ve ayaric (*hierae picrae*) pilulunden oluşan *electarium lenitum* isimli macun; Rufi pilulu ve Aeginat'e'nin (m.s. 625-690) tarif ettiği Rufi içeceği. Zehirli maddenin mideden uzakta bulunması halinde kullanılabilecek boşaltıcılar ise Sebesten macunu olarak bilinen ravent (*rebarbarum*), *Dannenschwam*, *Diaphenicum Catholici* karışımıdır. Bu boşaltıcılardan biri ya da birkaçı, rutubetin vücuttan uzaklaştırılması amacıyla yetkin bir hekimin tavsiyesiyle kullanılmaktadır. Her bünyenin ihtiyacı olan ilaç miktarı farklı olduğundan hekim tavsiyesi önemlidir.¹²⁰ Bosch'un veba hastalarında müşhil etkisi oluşturmak için önerdiği ilaçların tekil olmayıp genellikle karışım ilaçlar olması, Kaysûnîzâde'nin basit ve az sayıda ilaç önerme tavrından farklılık göstermektedir.

112 İbn Mâseveyh (ö. 1015) olduğu tahmin edilmektedir.

113 Bosch, *Rathschlag*, 8.

114 Bosch, *Rathschlag*, 9.

115 Bosch, *Rathschlag*, 9.

116 1 lot yaklaşık 15 gramdır.

117 1 skrupel yaklaşık 1,24 gramdır.

118 Bosch, *Rathschlag*, 10.

119 Bosch, *Rathschlag*, 9-10.

120 Bosch, *Rathschlag*, 23-24.

Hıltlar nazariyesine göre vücuttaki fazlalıkların atılma şekillerinden biri de terlemedir. Bosch, terlemeyi en rahatlatıcı uyarıcı olarak değerlendirmiş, veba günlerinde kullanılacak terletici bazı ilaçlar tavsiye etmiştir. Bu ilaçlar tiryaklar, *gaucheil* suyu, şarap ya da suda kaynatılmış *gaucheil* kökü, gül sirkesinde kaynatılmış bir tutam kırlangıç otu (*schwalbenkraut*) köküdür. Ayrıca bir miktar *matterwurz*un içeceklerle eklenmesi, kırlangıç otu yaprak ve köklerinden elde edilen suyun sirkeye eklenmesi de terletici olarak etkilidir. Hastanın bu ilaçlarla ter atmasının ardından yatak çarşaflarının değiştirilmesi, oda ve yatağın havalandırılması önemlidir. Ancak ortamın çok soğumamasına dikkat edilmelidir.¹²¹ Kaysûnîzâde hastaları terletmek amacıyla özel bir tavsiyede bulunmamıştır.

Vücuttaki zararlı maddelerin atıldığı diğer yöntemler hamam ve cimadır. Kaysûnîzâde hıltları hareketlendiren cimanın veba günlerinde yalnızca alışkın olunduğu düzende sürdürülmesini, benzer şekilde hamamın da vücudu ısıtıp hıltları hareketlendirmesi nedeniyle gusül gerekmedikçe yapılmamasını tavsiye etmiştir.¹²² Bosch ise veba günlerinde banyo hususunda yalnızca düzensiz banyo yapılmasından kaçınılması gerektiğini belirtmekle yetinmiş, cimaya değinmemiştir.¹²³

10. Vebanın Tedavisi

Alınan tüm tedbirlere rağmen vebaya yakalanan hastalara uygulanacak yalın ve karışım halindeki tedaviler de veba risalelerinde açıklanmıştır. Kaysûnîzâde vebanın tedavisinde kullanılan müfred yani yalın devalardan biri olarak risalenin birkaç yerinde *pad-zehir* (*panzehir*) *hayvanını* anmıştır. İnsan ruhu için bir tiryak olarak nitelendirdiği pad-zehirden yarım den¹²⁴ ezilip kullanıldığında vebayı tedavi etmek için yeterli olduğunu söylemiştir. Kaysûnîzâde'nin önerdiği diğer müfred devalar cedvâr-ı kişmarî ve cedvâr-ı hatayîdir. Bunlar ezilip veba yumrularının üzerine sürülmektedir. Kıymetli cevherlerin de vebaya karşı kullanımını öneren Kaysûnîzâde, bir yakut parçasını ağza almanın ve macun yapıp yemenin vebanın sirayetini engellediğini söylemiştir. İnci ve mercan yenmesinin de faydalı olduğunu, altın ve

121 Bosch, *Rathschlag*, 27-28.

122 Nidâî, *Rebû'û's-Selâme*, 96b-97a.

123 Bosch, *Rathschlag*, 14.

124 Denkin kaç grama denk geldiği bilgisi için bkz. <https://islamsiklopedisi.org.tr/danek>

gümüş varakların yenmesinin ise kalbi güçlendirip mizacı düzelterek vebaya karşı fayda sağladığını ifade etmiştir.¹²⁵ Bunlar ve bunlara benzer cevherlerin bir miktar elma şarabı, sandal şarabı veya ayva şarabı ile içilmesinin de vebaya karşı çok faydalı olduğunu belirtmiştir.¹²⁶

Kaysûnîzâde'nin veba tedavisinde önerdiği diğer müfred devalar ise kil-i Ermeni ve tin-i mahtumdur. Kaysûnîzâde, bunların her gün kullanılmasının vebaya yakalanmayı önlediğini ve vebalıları iyileştirdiğinin tecrübe edildiğini, veba yumrularına sürüldüğünde ise hararet ve iltihabını giderdiğini bildirmiştir. Tin-i mahtumun sirke ve gül suyu ile karıştırılıp içilmesi de gayet fayda sağlamaktadır. Nitekim Hz. Peygamber de bir hadis-i şerifinde vebadan korkan kişilere tin-i mahtum ile suyu karıştırıp içmelerini önermiştir.¹²⁷ Kaysûnîzâde vebaya karşı bazı mürekkebe ilaçlar da önermiştir.

Bosch ise vebaya karşı kalbin güçlendirilmesinin büyük önem taşıdığını belirtmiş, bunun için bütün kötü kokulardan uzak durulmasını ve güzel kokular koklanmasını tavsiye etmiştir. Her gün bir miktar iyi yıkanmış tin-i Ermeni, şarapla beraber kuzu kulağı suyu veya iki lot gül kullanılması, bunların yanında parmakta değerli taşlardan oluşan altın yüzük veya boyunda bir kolye taşınması da Bosch'a göre faydalıdır. Değerli taşlar ilaçlarla karıştırılmak suretiyle de kullanılabilir. Aromatik gül, içeriğinde gül bulunan *Diarrhodon* isimli karışım ve gül suyu ile kaynatılan şekerden oluşan *Manus Christ* karışımı, diğerlerine göre daha soğuk ve nemli karışımlar olan *Confection Liberantis*, macunlar ve tiryaklar da Bosch'un ismini saydığı diğer terkiplerdir. Ancak Galen'in gençlere tiryak önermediğini ve yazın tiryak kullanımını yasakladığını da hatırlamıştır.¹²⁸

Hastanın beden kuvvetinin korunması için ise Bosch, ünlü hekim Ebûbekir er-Râzî'nin (m.s. 865-925) arpa suyu (*gerstenwasser*), pirinç ve sıradan suları önerdiğini aktarmıştır. Limon suyu (*citrinat wasser*), elma suyu, gül suyu ya da menekşe suyu ile karıştırılarak kullanılabilir. Sert beyaz şarap (*mahvasier*) da gül suyu ile karıştırılarak kullanılabilir.¹²⁹

125 Nidâî, *Rebû's-Selâme*, 91a.

126 Nidâî, *Rebû's-Selâme*, 91b.

127 Nidâî, *Rebû's-Selâme*, 91b.

128 Bosch, *Rathschlag*, 17.

129 Bosch, *Rathschlag*, 28-29.

Johannes Bosch tüm terkiplerden sonra ceviz, fındık ve incirin vebaya karşı etkili olduğu yönündeki görüşlerin bir batıl inanç olduğu düşüncesini de belirtmiştir. Her ne kadar Dioscorides ve Galen de -zehirlenmelere iyi geldikleri Mithridates (m.ö. 120-63) tarafından bulunduğu için- vebaya karşı önermişlerse de Bosch veba zehrinin diğer zehirlerden farklı olduğunu ve bunların vebada etkisiz olduğunu söylemiştir.¹³⁰

Bosch veba yumrularına karşı uygulanması gereken tedaviler hakkında da bilgi vermiştir. Henüz belirginleşmemiş yumru başlarından kupa çekilmesini ya da yumruyu yakarak açması için üzerine sönmemiş kireç, kül böceğı, güvercin gübresi, Alman zencefili, tavukayağı otu, düğün çiçeğı otu, kırlangıç otu, zambak kökü (*lil-genwurz*), soğan, turp (*rettich*), süblime cıva, yeşil demir pası, sabun gibi maddelerin soğuk olarak konulmasını önermiştir. Yumru açıldıktan sonra yatıştırmak için ise üzerine *Dyachylon* denen ve çemen otu tohumu ile keten tohumu karıştırılarak hazırlanan yakı ya da *Melilito* isimli yakı konmalıdır. Eğer yumru iltihaplı ise elma suyu, bal, kül suyu (*laug*), arpa unu (*gerstenmehl*) ile temizlenmelidir. Ardından da *Unguentum Fuscum* merhemi, *Apostolicum* merhemi, *Citrinum* merhemi ya da *Emp-lastrum Tripharmacum* denen yakı ile tedavi edilmelidir.¹³¹

Her iki yazarın da veba tedavisinde değerli taşlar, değerli madenler, kil-i Ermeni ve tin-i mahtum kullanılmasını önermesi dikkat çekicidir. Yine her iki yazarın tedavilerinin ortak bir başka noktası çok sayıda eczanın karıştırılmasıyla elde edilen terkipleri tavsiye etmiş olmalarıdır. Bu terkiplerin ayrıntısı burada paylaşılmamıştır. Klasik tıp anlayışında Hipokrat'ın yolunu takip eden hekimler hastalıkları mümkün olduğunca az ilaç ile tedavi etmeyi tercih etmektedirler. Ancak başta zehirlenmeler olmak üzere bazı çaresiz kalınan hastalıkların tedavisinde Galen'in tutumu benimsenerek çok sayıda eczanın karıştırılmasıyla terkipler hazırlanmaktadır. Gerek Kay-sûnizâde'nin gerekse Bosch'un veba için böyle karışımlar tavsiye etmeleri vebanın o dönemde tedavisi güç kabul edilen hastalıklardan olduğuna, hatta bir çeşit zehirlenme olarak kabul edildiğine işaret etmektedir. Yine her iki yazarın da veba tedavisinde, çok sayıda eczanın karıştırılmasıyla elde edilen tiryakları kullanması bu durumun başka bir göstergesidir. Öte yandan her iki yazarın veba yumrularına yönelik tedavi önermeleri de benzerlik göstermekte, ancak bu tedavi için önerdikleri ilaçlar

130 Bosch, *Rathschlag*, 20.

131 Bosch, *Rathschlag*, 26.

farklılık arz etmektedir. Yazarların birbirinden ayrıştığı en belirgin hususlardan biri ise Kaysûnîzâde'nin fındık, fıstık gibi kuru yemişlere terkiplerinde yer vermesine rağmen Bosch'un kabuklu ve kabuksuz kuru yemişlerin vebada etkili olduğu yönündeki görüşe karşı çıkmasıdır.

11. Alınması Gereken Manevi Tedbirler

Kaysûnîzâde veba hakkındaki risalesinin sonuç kısmını alınması gereken manevi tedbirlere ayırmıştır. Genel olarak bela ve musibetlerin defî için Kur'ân ve sünnette sadaka ve duaya başvurulması gerektiğinin yer aldığını söyleyen Kaysûnîzâde veba dönemlerinde de bolca tasaddukta bulunmayı ve duaya sarılmayı tavsiye etmiştir. Ardından veba günlerinde yapılabilecek çok sayıda duayı uzun uzun açıklamıştır.¹³²

Bosch da veba günlerinde kişilerin hem kendi doktorları hem de kendi rahipleri olmaları gerektiğini söylemiş, bu hastalıktan korunmanın en önemli yolunun Tanrı'nın rahmetine sığınmak olduğunu belirtmiştir. Zira bu hastalık Tanrı'nın insanlara günahları nedeniyle verdiği bir cezadır.¹³³ Vebadan emin olmak için insanların erdemli bir yaşam sürmesi gerektiğini, bu nedenle kutsal kitaplarda yer alan tavsiyelere uyulmasını, veba ortaya çıktığında Tanrı'dan yardım istemek için ona yakarılmasını, zira Tanrı istemedikçe bu savaşta başarılı olunamayacağını söylemiştir.¹³⁴

Görülebileceği gibi her iki yazar da vebayı bir çeşit musibet olarak değerlendirmiş, tüm tıbbi tedbirlerin yanında Tanrı'dan yardım istenmesinin de zaruri olduğuna değinmişlerdir.

12. Sonuç

Bu çalışmada Kaysûnîzâde'nin tıp, hikmet ve şariat kitaplarında okuduğu terkiplerden kendisinin denediklerini bir araya getirerek topluma hizmet olsun diye kaleme aldığı risalesiyle; Bosch'un Ingolstadt Belediyesi'nin talebiyle halkı vebaya karşı bilgilendirmek üzere hazırladığı risalenin mukayesesi yapılmıştır.

¹³² Nidâî, *Rebû's-Selâme*, 97a-97b.

¹³³ Bosch, *Rathschlag*, 5.

¹³⁴ Bosch, *Rathschlag*, 2.

Gerek Kaysûnîzâde gerekse Bosch vebanın sebepleri konusunda benzer yaklaşımlar sergileyerek vebanın ortaya çıkmasını miyazmaya bağlamışlar, günah ve ilahi tecelliye de manevi sebepler olarak zikretmişlerdir. Hekimler vebayı bir çeşit musibet olarak değerlendirmiş, tüm tıbbi tedbirler yanında Yarattıcı'dan yardım istenmesinin de zaruri olduğuna değinmişlerdir. Her iki hekim de bazı doğa olaylarını veba salgınlarının işareti olarak görmüşlerdir. Ancak Kaysûnîzâde göktaş-cin ilişkisine miyazma teorisi bağlamında akılcı bir açıklama getirmeyi tercih ederken Bosch sıraladığı doğaüstü olaylara kuramsal bir çerçeve sunmayı tercih etmemiştir.

Hastalık dönemlerindeki yeme içme hususunda hekimler benzer şekilde ekşi yemekleri tavsiye etmişlerdir. Hastalığa yatkınlık konusunda da Kaysûnîzâde'nin kuramsal bir yaklaşımı mevcut iken, Bosch bu hususta da temellendirme sunmadan vebanın daha sık görüldüğü bünyeleri sıralamıştır. Salgın dönemlerindeki tecrit hususunda ise Kaysûnîzâde Hz. Muhammed'in, "vebanın bulunduğu yere gidilmemesi veya salgının çıktığı yerin terkedilmemesi" yönündeki hadisi çerçevesinde bir değerlendirme yaparken, Bosch daha ayrıntılı tedbirlerden bahsetmiştir. Havanın temizliğine yönelik tedbirlerde şehir temizliği ile buhurlar ve hoş kokulu bitkilerle meskenlerin havasının temizlenmesine değinmişlerdir. Mizaç dengesinin korunması, sınırlı ve düzenli hareket etme, uyku düzenine ve aşırı duygusal durumlar ile vücuda hararet verecek faaliyetlerden uzak durma konusunda her iki hekim de benzer görüşlere sahiptir. Risalelerde dikkat çeken bir diğer benzerlik, veba tedavisinde değerli taşlar, değerli madenler, kil-i Ermeni ve tin-i mahtum kullanılması ve içerikleri farklı olmakla beraber çok sayıda eczanın karıştırılmasıyla elde edilen terkiplerin tavsiye edilmesidir. Bu konuda yazarların birbirinden ayrıştığı husus, Kaysûnîzâde'nin fındık, fıstık gibi kuru yemişlere terkiplerinde yer vermesine rağmen Bosch'un kabuklu ve kabuksuz kuru yemişlerin vebada etkili olduğu yönündeki görüşe karşı çıkmasıdır.

Sonuç olarak, Osmanlı ve Roma-Germen imparatorluklarında aynı dönemde yazılmış iki risale mukayese edildiğinde büyük benzerliklere sahip oldukları ortaya çıkmıştır. Ancak hastalığın kuramsal çerçevesinin ortaya konmasında Kaysûnîzâde daha ayrıntılı bilgi sağlamıştır. Her iki risalenin konu başlıklarında farklı oranlarda ayrıntıya girilmiş olması ise yazıldıkları coğrafyadaki dini yaşam, iklimsel farklılıklar ve tıbbi geleneklerden kaynaklı farklı ihtiyaçlara işaret etmektedir. Örneğin Bosch'un risalesi yerel yönetim destekli bir metin olduğundan şehir temizliği ve karantina gibi konulara da yer vermiştir.

Bu makale, veba tarihi, tıp tarihi ve karşılaştırmalı tarih yazımı açısından çeşitli katkılar sunmaktadır. Öncelikle, iki farklı kültür çevresinde yazılmış benzer türdeki tıbbi risaleleri doğrudan karşılaştırarak, dönemin bilgi üretim biçimleri arasında yapısal benzerlikler ve içeriksel farklılıklar açığa çıkarılmıştır. Gelecek araştırmalarda, benzer karşılaştırmaların diğer imparatorluklar (örneğin Safevîler, İspanya, Venedik) ve farklı dillerde yazılmış risaleler arasında yapılması, vebaya karşı farklı toplumların geliştirdiği düşünsel ve pratik tepkileri daha kapsamlı biçimde analiz etmeye imkân sağlayacaktır. Ayrıca, bu risalelerin dolaşımı, okunurluğu ve etkisi üzerine yapılacak çalışmalar da erken modern dönemde tıbbi bilginin yayılma yolları hakkında değerli bilgiler sunacaktır. Latin, Arap ve Osmanlı Türkçesi gibi dillerdeki tıbbi metinlerin sistematik olarak dijitalleştirilmesi ve metinlerarası karşılaştırmaya imkân verecek veri tabanlarının oluşturulması da bu alanın gelişimi açısından önemli olacaktır.

Kaynakça

- Adalı, Selim F. "Fal Kitabı, Melhemeler ve Halk Kültürü by Şeref Boyraz". *Journal of the Ottoman and Turkish Studies Association* 3/1 (2016): 217-220.
- Andreas Osiander. *Wie und wohin, ein Christ die grausame[n] plag der pestilentz fliehen sol*. Nürnberg: Petreius 1543.
- Arıcı, Mustakim. "İslâm Coğrafyasında Salgınlar Tarihinin Sessiz Kaynakları: Taun/Veba Risaleleri Literatürü". *Nazariyat* 7/1 (2021): 93-148.
- Auerbach, Heinrich. *Regiment, inhaltendt, wie sich wider die pestilentz zu bewaren*. Leibzig: 1517.
- Aydın, Mükerrerem Bedizel. "Osmanlı Tıbbında 'Müfred Devâ' Kullanımı ve 'Müfredât' Eserlerinin Genel Özellikleri". *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 6/2 (2005): 299-315.
- Aydın, Mükerrerem Bedizel. "Osmanlı Tıp Metinlerinde (15-17. Yüzyıl) Hava-Sağlık İlişkisi". *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi (SKAD)* 4/7 (2018): 33-55.
- Barker, Hannah. "Laying the Corpses to Rest: Grain, Embargoes, and Yersinia pestis in the Black Sea, 1346-48". *Speculum* 96/1 (2021): 97-126.
- Benedictow, Ole J. *The Black Death, 1346-1353: The Complete History*. Woodbridge: Boydell, 2004.
- Bosch, Johann Lonaus van den. *Kurtzer Bericht von dem Podagra und andern Glidtsuchten: Was dieselben für Kranckheite[n] seyn, auch wie man solchen begegnen, und wo sie etwa einreissen wöllen, oder schon eingerissen, sie curiern soll*. Ingolstadt: 1582.
- Bosch, Johann. *Rathsschlag, wie man sich zu disen gefährlichen Zeiten, vor der Pestilentz hütten und wie dieselbig so sie eingerissen, wider zu vertreiben, und zu curieren sey*. in deutsche Sprache übersetzt von Samuel Weyssenhorn. Ingolstadt: 1563.
- Bulst, Neithard. "Der Schwarze Tod Demographische, wirtschafts- und kulturgeschichtliche Aspekte der Pestkatastrophe von 1347-1352. Bilanz der neueren Forschung". *Saeculum* 30/1 (1979): 45-67.
- Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa). *Müntahab-ı Şifâ*. haz. Zafer Önler. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1990.

- Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Dîvân-ı Hümâyûn Sicillatı Mühimme Defterleri (A. DVNS. MHM.d), 4/2009; 5/369; 6/114; 7/2186; 12/1626; 12/1828.
- Ellenbog, Ulrich. *Ain wunderbaere jnstruction vnd vnderwysung wider die pestilentz*. München, Memmingen: Albrecht Kunne, 1494.
- Evliyâ Çelebi b. Devîş Mehmet Zillî. *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. haz. Seyit Ali Kahraman, vd. VIII Cilt. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011.
- Gerlach, Stephan. *Ein Tagebuch an die Ottomanische Pforte von Constantinopel*. Frankfurt am Main: Heinrich Friesen, 1674.
- Glatzer, KA. Finkelman, P. "History of the Plague: An Ancient Pandemic for the Age of COVID-19". *Am J Med* 134/2 (2021): 176-181.
- Gültekin, Elif. 19. *Yüzyılda Osmanlılarda Kolera Tedavileri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Doktora Tezi, 2016.
- Horanin, Mariusz. *Die Pest in Augsburg um 1500. Die soziale Konstruktion einer Krankheit*. Göttingen: Georg-August-Universität Göttingen, Doktora Tezi, 2019.
- Hoşbaş, Ramazan Gürsel ve Pırtı, Atınc. "Biri Doğuda Diğeri Batıda, İki Rasathane, İki Rasit ve Bir Kuyruklu yıldız". *AKÜ FEMÜBİD* 19 (2019): 787-795.
- İnalçık, Halil. *The Ottoman Empire: The Classical Age 1300-1600*, London: Phoenix Press, 2000.
- İstek, Emrah. "Avrupa'da Veba Salgını ve Salgında Din Faktörü (Vişana Örneğı)". *Tarih Araştırmaları Dergisi* 36/62 (2017): 173-204.
- İstek, Emrah. "Osmanlı Hekimlerinin Türkçe Tıp Eserlerinde Veba Hastalığı ve Tedavisi". *Tarih Okulu Dergisi (TOD)* 35 (2018): 128-152.
- Jankrift, Kay Peter. "Schwarzer Tod und Großes Sterben: Seuchen im spätmittelalterlichen Köln". *Geschichte in Köln* 51/1 (2004): 9-22.
- Kaysûnîzâde Nîdâî. *Rebûu's-Selâme*. İstanbul: Hacı Selim Ağa Kütüphanesi, 882-003.
- Kegler, Caspar. *Eyn Nutzlichs vnd trostlichs Regiment wider dy Pestilentz*. Leibzig: 1529.
- Kulmacher, Philipp. *Regimen wider die Pestilenz*. Leipzig: Martin Landsberg, ca. 1495.
- Nebel, Sebald. *Ein kurz gemein underricht wie man sich zur Zeit der Pestilenz halten soll*, 1530.
- Özçelik, Saadetin. "Nîdâî". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 33. Cilt. İstanbul: TDV Yayınları, 2007. 77-78.
- Sabuncuoğlu, Şerefeddin b. Ali el-Amâsî. *Terceme-i Akrabâdîn*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih 3536.
- Sibenbuerger, Dionysius. *Ein nützlichs und tröstlichs Regiment wegen der gyfftigen Fieber der Pestilenz*. Nürnberg: Gutknecht, 1544.
- Steinhöwel, Heinrich. *Büchlein der Ordnung der Pestilenz*. Ulm: Johann Zainer der Ältere, 1473.
- Sterner, C. S. "A Brief History of Miasmic Theory". Erişim 24 Ağustos 2015. http://www.carlsterner.com/research/files/History_of_Miasmic_Theory_2007.pdf
- Varlık, Nühket. *Akdeniz Dünyasında ve Osmanlılarda Veba 1347-1600*. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2017.
- Willich, Jodocus. *Wie man denen helfen sol, welche mit der pestilentische gift begriffen seind, Franckfort an der Oder*. Eichorn: 1550.
- Zietz, B. P. ve Dunkelberg, H. "The history of the plague and the research on the causative agent Yersinia pestis". *International Journal of Hygiene and Environmental Health* 207/2 (2004): 165-178.